

A 17880

K. Praakli
EESTI
KEELE
ÕPIK

V KLASSILE

R L
«Pedagoogiline Kirjandus»

ARH A-17880

KARL PRAAKLI

EESTI KEELE ÕPIK

V KLASSILE

Kohustuslik kontrollseksemplar

~~3599~~

RK

„PEDAGOOGILINE KIRJANDUS“

TALLINN 1949

Eesti NSV Haridusministeeriumi poolt kinnitatud.

A-17880

ARHIIVKOGU

I. LAUSEIST JA KIRJAVAHEMÄRKIDEST.

Inimesed väljendavad oma mõtteid lausetes. Igas lauses on väljendatud mingi terviklik mõte. Sõnad, mis omavahel niisugust mõtet ei sisalda, ei moodusta ka lauset. Näiteks rühm sõnu *karu missugune puhub kolmnurk* pole lause, kuna ta ei sisalda terviklikku mõtet. Küll aga on lauseteks: *Sügis on saabumas. Kolhoosipõldudel käib kibe töö. Kolhoosnikud lõikavad uudsevilja, et siis ausasti täita riiklikud normid.*

Esimeses lauses on kolm, teises neli ja kolmandas üheksa sõna.

1. Ülesanne. Koostada lauseid: a) sügise saabumisest, b) koolitöö algusest, d) suvisest kalapüügist, e) pioneeride laagrist, f) õpikäigust metsa.

Sisult jagunevad laused nelja liiki:

Lauseliigid	Näiteid	Kirjavahe- märgid lause lõpul
1) jutustavad ehk väitlau- sed (sisalda- vad jutus- tust või väi- det)	<i>Ärkasin täna juba kell 5 hommikul. Mehed sõitsid merele. Tähtsaim inime- se elus on tema töö.</i>	Punkt (.)

Lauseliigid	Näiteid	Kirjavahe- märgid lause lõpul
2) küsilauseid (sisaldavad küsimust)	<i>Kuidas läheb algav õppe- aasta? Kes soovivad täna palli mängida? Mitu maa- konda on Eestis?</i>	Küsimärk (?)
3) hüüdlauseid (sisaldavad hüüdu)	<i>Maja põleb! Tohoh, keda ma näen! Küll oli pionee- ride lõkkeõhtul lõbus!</i>	Hüüumärk (!)
4) käsk- ja soovlauseid (sisaldavad käsku või soovi)	<i>Õppige nii, nagu õppis Lenin! Pidage puhtust ja korda! Ära rutta! Ole et- tevaatlik! Olgu su elupäe- vad täis pükkesepaistet! Head aega! Tere hom- mikust! Saaksin peatselt Tallinna sõita!</i>	Hüüumärk (!)

2. Harjutus. Alljärgnevas katkendis leida laused ja asetada nende lõppu punkt, küsi- või hüüumärk; alustada uut lauset suure algustähega!

Kirjavahemärkide koosolek.

Sel päeval sai õpilane Jüri Lepiste etteütluse eest jälle hinde „üks“ ta ei armastanud kirjavahemärke ja oli harjunud saama etteütluste eest halbu hindeid Jüri unustas „nõrga“, kui ta saabus koju öösel ta ärkas, kuuldes kellegi aevastust kas see on vend Enn viimane magas norisedes

Jüri kõrval äkki kohkus Jüri väga mõtelge, ta vihatud kirjavahemärgid istusid kirjutuslaual ja pidasid koosolekut kui kole see oli mida nad seal rääkisid ta jäi kuulatama „tähelepanu algab koosolek,“ ütles hüüumärk „Päevakorras on üks küsimus: V klassi õpilase Jüri Lepiste suhted kirjavahemärkidega Jüri Lepiste, tõuse ja astu laua juurde“ — „mis nad minust ometi tahavad“ ta riietus ja astus laua juurde „Seltsimees Koma, teil on sõna öelge, millised on teie suhted Jüriiga“ Koma langetas pea ja ütles: „Suhted on kõige mõtetumad, näiteks ei eralda ta minuga kunagi ütet, kuna „ja“ ette kirjutab ta mind alati“ „Hämmastav... Ülekohus...“ hüüdsid kirjavahemärgid kooris Punkt kaebas: „Mind kirjutab, kuhu juhtub neil päevil pidi ta etteütlesuses kirjutama: „Mööda lumist teed jooksid hobused lauldes lõbusaid laule ratsutasid neil vahvad sõdurid“ Ja mis tegi tema ta vahetas mu ära lugupeetud Komaga ja kirjutas „Mööda lumist teed jooksid hobused, lauldes lõbusaid laule.“

3. Harjutus. Koostada igast lauseliigist (4 liiki!) kolm lauset ja panna nende lõppu õige kirjavahemärk!

LAIENDAMATA LIHTLAUSE.

Alus ja öeldis.

Jälgida järgnevaid lauseid ja nende osi!

Alus väljendab	öeldis väljendab
tegijat või olijat	tegevust või olekut
<i>Isa</i> (kes?)	<i>töötab</i> (mida teeb?)
<i>Meri</i> (mis?)	<i>lainetas</i> (mida tegi?)

<p style="text-align: center;">Alus väljendab tegijat või olijat</p>	<p style="text-align: center;">öeldis väljendab tegevust või olekut</p>
<p><i>Inimesi</i> (keda?) <i>Vihma</i> (mida?) <i>Vili</i> (mis?) <i>Onu</i> (kes?) <i>Rukis</i> (mis?) <i>Leili</i> (kes?)</p>	<p><i>oli kogunenud</i> (oli mida teinud?) <i>ei saja</i> (mida ei tee?) <i>on valminud</i> (missuguses seisukorras on?) <i>on treial</i> (on kes?) <i>on vili</i> (on mis?) <i>on haige</i> (missuguses seisukorras?)</p>
<p>Alus vastab küsimustele kes? mis? keda? mida?</p>	<p>öeldis vastab küsimustele mida teeb? mida tegi? mida on teinud? mida on tehtud? on mis? on kes? on missuguses seisukorras?</p>

Lauset, kus on ainult alus ja öeldis, nimetame **laiendamata lihtlauseks**. Alus ja öeldis on lause **pealiikmed**.

Alus on selle olendi või asja nimi, kellest või millest lauses räägitakse. *Mees künnab. Hobune on loom.* Alus *mees* näitab tegijat, alus *hobune* näitab olijat. **Aluseks on hari-likult nimi-, omadus-, ase- või arvsõna** (s. o. mingi käändsõna) **nimetavas või osastavas käändes** ja ta vastab küsimustele? kes? mis? keda? mida?

öeldis väljendab seda, mis alusest on öeldud, ja vastab küsimustele: 1) mida teeb? mida tegi? mida oli teinud? 2) mis

on alus? missugune või missuguses seisukorras on alus? Õeldiseks on alati pöörd sõna pöördeline muude kas üksi või koos käändsõnaga.

4. **Ülesanne.** Tuletada meelde pöörd sõna pöördelisi ja käändelisi muuteid!

Õeldis.

5. **Ülesanne.** Määrata alus ja õeldis!

Tähele panna! Kõigepealt määrata õeldis (s. o. pöörd sõna pöördeline muude)! Näiteks lauses *Õhtul pimedal tulekul vaikisid laululinnud* leiame, et õeldis on *vaikisid*. Nüüd küsime „kes vaikisid?“ ja leiame kergesti selle nime, kes teeb, s. o. aluse — *laululinnud*.

Päike paistab madalalt. Õhk jaheneb. Öösiti ulub tuul korstnas. Kase ladvalt langeb lehti. Peaaegu iga päev sajab vihma. Koltunud lehed krabisevad jalgade all. Laululinnud on vaikinud ja alustavad äralendu. Vili on rõukudes. Kohati lõpetavad kolhoosnikud viljapeksu. Kolhoosidest sõidavad punavoorid viljavarumispunktidesse. Kõik rõõmustavad rohke saagi üle. Ka koolis algab töö. Juba tegelevad õpilased õppeainetega. Vabal ajal jutustavad nad isekeskis möödunud suvest. Peatselt ilmub seinalehe uus number. Koolitöö huvitab kõiki.

Harilikult on lauses nii alus kui ka õeldis. Kuid leidub väga sagedasti lauseid, kus on ainult õeldis. Vaatleme järgnevat tabelit:

Alus (käändsõna)	Õeldis (pöörd sõna pöördeline muude)		
	Jaatav kõne	Eitav kõne	Tegumood
<i>Õpilane</i>	<i>loeb</i>	<i>ei loe</i>	Isikuline
<i>Juku</i>	<i>luges</i>	<i>ei lugenud</i>	tegumood

Alus (käändsõna)	Õeldis (pöörd sõna pöördeline muude)		
	Jaatav kõne	Eitav kõne	Tegumood
<i>Kolm</i>	<i>on lugenud</i>	<i>ei ole luge- nud</i>	Isikuline tegumood
<i>Meie</i>	<i>olime luge- nud</i>	<i>ei olnud lu- genud</i>	
<i>Kõik</i>	<i>loeksid</i>	<i>ei loeks</i>	
<i>Tüdrukud</i> <i>Teie</i>	<i>lugevat</i> <i>lugege!</i>	<i>ei lugevat</i> <i>ärge lugege!</i>	
Alus puu- dub, kuid on juurde mõel- dav (<i>ma, sa,</i> <i>ta, me, te,</i> <i>nad</i>)	<i>Loen</i> <i>Loed</i> <i>Loeb</i> <i>Loeme</i> <i>Loete</i> <i>Loevad</i> <i>Lugesin</i> <i>Olen luge- nud</i> <i>Loe!</i> <i>Lugege!</i>	<i>Ära loe!</i> <i>Ärge lugege!</i>	
Alus puu- dub täiesti	<i>Loetakse</i> <i>Loeti</i> <i>On loetud</i> <i>Loetaks</i> <i>Loetavat</i> <i>Loetagu!</i>	<i>Ei loeta</i> <i>Ei loetud</i> <i>Ei ole loe- tud</i> <i>Ei loetaks</i> <i>Ei loetavat</i> <i>Ärgu loeta- gu!</i>	Umbisikuline tegumood

Pidada meeles: 1) Kui öeldis on umbisikulises tegumoes, siis lause alus puudub; 2) on aga öeldis isikulises tegumoes, siis võib lause alus vahel puududa, kuid see on siis juurde mōeldav.

6. Harjutus. Tōmmata öeldisele loogeline kriips ja alusele sirge kriips alla (kui alus on olemas) ning asetada lause lõppu sobiv kirjavahemärk!

Millal sa koju tuled / Oodatakse rahva kogunemist / Tohoh, kell lõi juba viis / Mis sa siit otsid, tüdruk / Loen huvitavat romaani Suurest Isamaasōjast / Mingem üles mägedele / Veetakse vilja koju / õues mængiti palli / Minge juba magama / Ärge viitke asjatult aega / Traktorist remondib traktorit / Tōokojas remonditakse traktorit / Kes seda tegi /

7. Harjutus. Kirjutada punktide asemele sobiv pōördsōna ja tōmmata alusele üks ja öeldisele kaks joont alla!

Abistamas.

Sūgisel ... kōikjal kartulivōtmine. Kolhoosides .... masinatega, aga koduaias käsitsi. Ühel koondusel .... pioneerid minna kolhoosi kartuleid vōtma. Kui .... sellekohane üleskutse, ... kogu kool valmis abistama .... kolhoosi. Ilm .... ilus ja päikesepaisteline. Meie rühm .... ühe masina järel tōötama, III rühm .... teises ääres. Tōo .... jõudsasti. Õhtuks .... kōik kartulid sellelt põllult vōetud. Kolhoosi esimees .... meid südamlikult hea abi eest. Ka meie .... rōõmu abistamisest, sest õigel ajal koristatud saak .... talvel rikkaliku leiva.

8. **Harjutus.** Koostada 5 lauset, kus alus on juurde mõeldav, ja 5 lauset, kus alus puudub ega ole ka juurde mõeldav!

Rahvakeeles ja vahel hüüdlauseis puudub mõnikord ka öeldis. Näiteks: *Lipp lipi peal, lapp lapi peal, ilma nõela pistmata?* (Ära on jäetud öeldis „on“). *Vett kiiresti!* (Puudub öeldis „tooge“). *Oh õnne! Appi!* jne. Kuid alati on öeldis ikkagi juurde mõeldav.

9. **Harjutus.** Koostada mõned laused, kus puudub öeldis!

Liitöeldis.

Lausetes nagu *Arno on õpilane. Salme oli haige. Kask on puu. Meie oleme õnnelikud* jne. ei moodusta alus koos pöörd sõnaga *on, oli, oleme* jne. terviklikku mõtet (*Arno on ... Salme oli ...* jne.). Tervikliku mõtte saame alles siis, kui loeme pöörd sõna külge ka järgneva käänd sõna *õpilane, haige, puu* jne., seega

Arno (alus) **on õpilane** (öeldis).

Salme (alus) **oli haige** (öeldis).

Sellistes lausetes moodustavad öeldise pöörd sõna pöör deline muude koos käänd sõnaga. Niisugust öeldist, mis koosneb pöörd sõna pöör delisest muu test ja tema juurde kuuluvast käänd sõnast, nimetatakse **käänd sõnaliseks liitöeldiseks**.

Seega lauses *Juhan on kalur* on aluseks *Juhan*, öeldiseks sõnad *on kalur*.

Veel näiteid käänd sõnalise liitöeldisega lauseist:

Laps on rõõmus. Aster on sügis lill. Nisu oli ruuge. Pioneerid olid töökad. Suvel oli soe (alus puudub!). *Juku sai haiget. Sügis on vilu.*

Liitöeldis esineb kõige sagedamini ühenduses pöördsõnaga „olema“, kuid alati pole liitöeldises käändsõna. Näiteks lausetes

Olime kaua matkanud.

Õpilased olid raamatu läbi lugenud.

Normivili on vastu võetud.

koosneb liitöeldis pöördsõna liitmuutest, mille juurde vahel kuulub ka veel mäarsõna (kõrvalsõna), mis moodustab pöördsõnaga ühe tihedasti seotud mõttelise terviku: *olime matkanud, olid läbi lugenud, on vastu võetud.*

Niisugust liitöeldist nimetatakse **pöördsõnaliseks liitöeldiseks.**

10. Harjutus. Leida antud lauseis alus ja öeldis ja kriiputada need alla vastavalt näidisele.

Nõukogude inimesed on õnnelikud. Juku oli kingituse üle rõõmus. Meie ei ole veel ujumist õppinud. Talv on külm. Suvel on soe. Kalevipoeg olevat sammunud läbi Peipsi järve. Ilm on udune. Talvel tuiskab sagedasti, aga vahel on sula. Astuge ruttu rivisse! Töötagem hoolsasti! Mõned kolhoosid on viljakoristamise lõpetanud. Mõned lilled meie aias on juba õitsenud. Laud on ümmargune. Kõik õpilased on hästi edasi jõudnud.

N ä i d i s : Nõukogude inimesed on õnnelikud.

LAIENDATUD LIHTLAUSE.

Tavaline kõne sisaldab harva laiendamata lihtlauseid, s. o. lauseid, kus on ainult alus ja öeldis. Harilikult on lauses rohkem sõnu, s. t. peale lause pealiikmete esineb veel teisi lauseliikmeid, mis seletavad alust ja öeldist. See-sugust lihtlauseid, mis koosneb peale aluse ja öeldise veel teistest liikmetest, s. o. **laiendeist**, nimetame **laiendatud lihtlauseks**. Laien-

deid nimetatakse ka lause kõrvalliikmeteks.

Näiteks laiendamata lihtlauses

Õpilane | loeb

võime laiendada ehk täiendada nii alust kui ka öeldist ja nii saame:

Meie usin õpilane | loeb praegu hoolega ajalugu.

Sõnad meie, usin, praegu, hoolega, ajalugu onlaiendid.

Samuti võime laiendada lause *Inimesed / vabanesid* näiteks järgmiselt: *Miljonid nõukogude inimesed / vabanesid saksa fašistide ikkest.*

Laiendid, mis kuuluvad aluse juurde, moodustavad koos alusega *alusrühma*; laiendid, mis kuuluvad öeldise juurde, moodustavad koos öeldisega *öeldisrühma*. Näiteks:

Alusrühm

Öeldisrühm

Meie usin õpilane | loeb praegu hoolega ajalugu.

Miljonid nõukogude inimesed | vabanesid saksa fašistide ikkest.

Koidula uus kodu | asus ühekordses pruunis puumajakeses.

11. Harjutus. Laiendada järgnevad laused näidise eeskujul ja eraldada laiendatud lausetes püstkriipsuga alusrühm ja öeldisrühm!

Päike paistab. Isa niidab. Mehed saagisid. Vasarad taovad. Laaditakse. Hobused sõidavad. Luiged ujuvad. Männid paindusid. Kured lendavad. Sammud kajavad. Õpilased mängivad. Koosolek algas.

Näidis:

Laiendamata lihtlause	Laiendatud lihtlause
<i>Päike / paistab.</i>	<i>Sügisene päike paistab madalalt üle põldude.</i>

12. **Harjutus.** Eraldada antud palas alus- ja öeldisrühm püstkriipsuga ja lühendada siis laiendatud lihtlauseid laiendamata lihtlauseteks!

Vana pommidega seinakell lööb neli. Kolmanda rühma pioneer Linda Timma istub oma töölaua juurde. Väike tüdruk hakkab ette valmistama homseid ülesandeid. Ta asub õpingute juurde alati plaanikohaselt. Meie Linda võtab kõigepealt raamatukotist oma ilukirjavihiku. Rõõm on seda vaadata! Kiri on vihus korralik, selge ja pisut paremale kaldu. Meie püüdlik tüdruk pole sellega siiski veel rahul. Talle ei meeldi a-d ja o-d. Nende kuju pole veel päris õige. Linda võtab nüüd sulepea. Ta käsi liigub hoolsalt ja pikkamisi. Hästi hoitud sulg veab paberile ilusaid tähti. Kõverad a-d ja o-d väärivad eriti tähelepanu. Väike Linda kirjutab nii tund aega. Hoolsus ja püüdlikkus viivad sihile. Ta poleks muidu suutnud oma käekirja parandada.

N ä i d i s: Vana pommidega seinakell / lööb neli. Seinakell lööb.

Laiendite seos aluse ja öeldisega.

Vaadelda järgnevais lauseis, mis skeemina kujutatud, lause laiendite seost lause pealiikmetega! Panna täheleka küsimusi, mis seda seost näitavad!

Pealiikmed: **poiss** (alus)

Kõrvalliikmed
ehk
laiendid:

Meie / usin
kelle poiss? missugune poiss?
Alusrühm

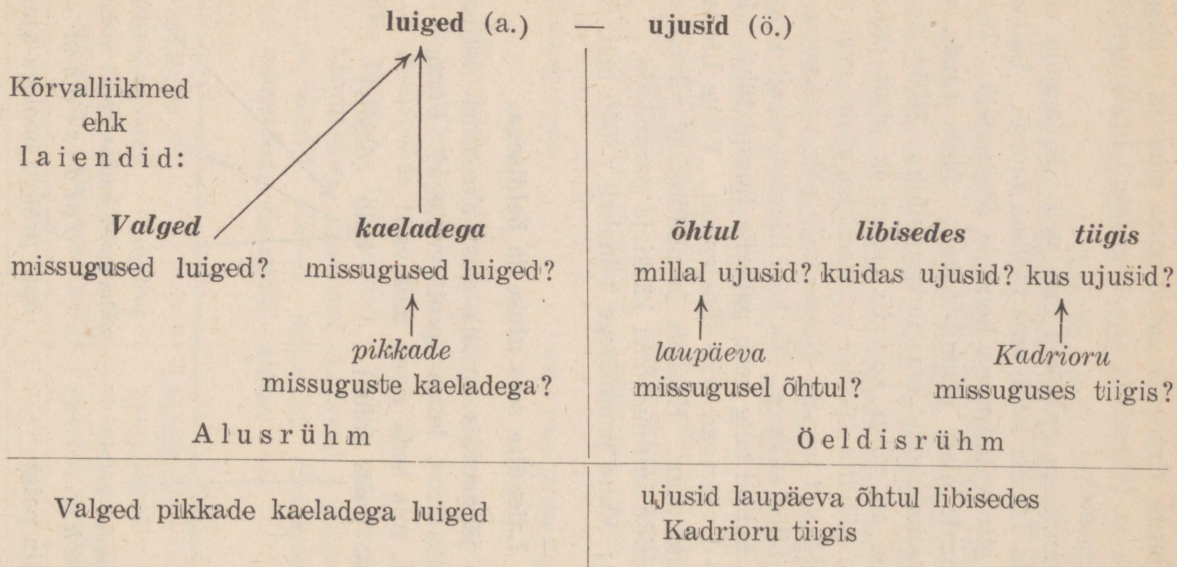
õpib (öeldis)

praegu / hoolega / ajalugu
millal õpib? kuidas õpib? mida õpib?
Öeldisrühm

Meie usin poiss

õpib praegu hoolega ajalugu.

Pealiikmed:

Nagu skeemist nähtub, võib lause laienditel olla omakorda laiendeid (*pikkade, laupäeva, Kadrioru*). Sõna, mille juurde laiend kuulub, nimetatakse tema **põhisõnaks**. Näiteks sõna *kaeladega* on põhisõnaks sõnale *pikkade* jne.

13. Harjutus. Koostada laiendatud lihtlause skeeme antud lauseist!

Nõukogude armee vabastas meie kalli kodumaa vaenlase ikkest. Meie klassi parim õpilane avaldas kooli seinalehuvi huvitava kirjutise. Vana virkade näppudega emake kodus hoolsale tütretüttele pikki villaseid sukki.

14. Harjutus. Asetada järgnevate lausete laienditele klambritesse vastavad küsimused! Kriipsutada alla alus ja öeldis!

Meie kooli õppeaed pakub kõigile huvi. Selles on mitu osakonda. Sel kuul töötasime mitu päeva juurviljaaias. Seal koristasime aedvilja. Avar aed oli rikkalikult täis valminud vilja. Tomatite punased kobarad kaalusid oksa alla. Puuviljaaias paindusid õunapuude oksad kummardudes tugele najale. Õunte mahavõtmine oli mulle meeldivaimaks tööks. Korvid täitusid kiiresti suurtest punapõselistest maitsevatest õuntest. Talisordid asetati keldrisse. Suviõunu sõime ja viisime kodustele.

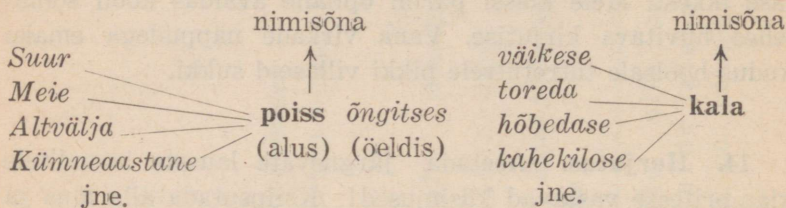
N ä i d i s: Meie (kelle?) kooli (mille?) õppeaed pakub kõigile (kellele?) huvi (mida?).

15. Harjutus. Toimida nagu eelmises harjutuses!

Väike Juku töötas isaga kolhoosi heinamaa puhastamisel. Virk poiss kandis rajutud toorest hagu leegitsevasse tulle. Toored haod tekitasid paksu halli suitsu. See keerles elava maona kõrgele taeva poole ja paistis üle sihvakate kaskede ja küünalsirgete kuuskede. Tagapoolt paistsid teised tuled. Seal töötasid teised kolhoosnikud.

Täiend.

16. Täiendame lauset *Poiss õngitses kala* mitmesuguste laienditega:

Nagu nähtub, täiendavad lisandatud laiendid alust ja teisi nimisõnu ja näitavad, missugune antud nimisõna on või kuhu ta kuulub. Selletaolisi laiendeid ei saa moodustada pöördsonalisele öeldisele, küll aga võime täiendada iga lauses esinevat nimisõna. Lause kõrvalliiget, mis laiendab nimisõna ja näitab, missugune on olend või asi või kellele see kuulub, nimetatakse **täiendiks**.

Täiend vastab küsimustele:

1) missugune? missuguse? missugust? jne. Näit. *väike poiss*, *punane lill*, *töötav mees*, *toreda kala*, *lainetavat rukki-välja*, *ilusaid õhtuid*, *katkisest kotist* jne. (Kaldkirjas sõnad on siin täiendid ja nimelt omadussonalised täiendid.)

2) kelle? mille? Näit. *meie poiss*, *Altvälja poiss*, *venna raamat*, *meeste jutt*, *onu lehm* jne. (Kaldkirjas sõnad on siin täiendid ja nimelt nimisõnalised täiendid.)

17. **Harjutus.** Laiendada sobivate täienditega antud lausete kõiki nimisõnalisi liikmeid.

Peeter kandis hagu tulle. Hobune jookseb koplis. Isa tervitas õpetajat. Mees läks läbi kuusemetsa. Poiss sulges värava. Lehmad sõid karjamaal rohtu.

Näiteid sobivaist täiendeist.

Töökas	raitud	leegitsevasse	
Virk	toorest	loitvasse	
	Peeter kandis	hagu	tulle
Naabri	peenikest	suurde	
jne.	jne.	jne.	

18. **Harjutus.** Määrata antud lauseis alus, öeldis ja täiendid, kriipsutades need alla, nagu on antud näidises!

Uus luud pühib puhta toa. Vanad kännud põlesid halliks tuhaks. Suur hall vares lendas kõrge kuuse otsa. Raske komps väsitas väikest kandjat. Laial jõel sõitsid põrisevad mootorpaadid. Onu pikajalgne must koer jookseb mööda pikka tolmust maanteed. Nõukogude kuulsusrikas armee võitis fašistliku Saksamaa. Vaatlesime Moskva toredat metrood. Noor härg künnab kõverad vaod. Juku isa on haige. Lambi vana kuppel purunes.

N ä i d i s : Uus luud pühib puhta toa.

19. **Harjutus.** Moodustada antud sõnadest ja nende juurde kuuluvaist täiendeist lauseid, kriipsutades alla täiendi!

lumivalgeis särkides, mustades pükstes, soojadel maadel, pimedail õil, meie noorel varsal, hoolsaile õpilasile, suureks meheks, öisi külmi, niisketel kohtadel, punetavad pihlamarjad, meie kuulsad stahhaanovlased, venna huvitav raamat, Nõukogude armee kuulsad kangelased, pärgade punased roosid.

N ä i d i s : Heinalised niitsid lumivalgeis särkides jõe äärset heina.

20. **Harjutus.** Määrata järgnevais lauseis alus, öeldis ja täiend!

Tubli pioneer aitab oma ema. Raske töö toob kosutava une. Tooma Juku lahendas selle keerulise ristsõnamõistatuse.

Pisike säde süütab suure tule. Suur kollane liblikas istus punasel nelgiõiel ja jõi magusat õiemahla. Kolhoosi osteti uus hobune. Kohtasin eile vanu tuttavaid. Hoolas õpilane jõuab hästi edasi. Valged põuapilved peegelduvad sinisel järvel. Ilusasti kõlas meie laul vaikselt järvel. Meie kooli õpilased võitsid sügisesel võrkpallivõistlusel.

T ä h e l e p a n n a! Mõtelda järele, kas harjutuses esinevad sõnad „hästi“ ja „ilusasti“ on täiendid! Kas need kuuluvad nimisõna külge ja mis küsimusele need vastavad? Missugusele küsimusele vastasid aga täiendid?

Sihilised ja sihitud pöörd sõnad.

Vaadelda alljärgnevat pöörd sõnu!

Sihilised pöörd sõnad. Tegevus on sihitud kellelegi või millelegi	Sihitud pöörd sõnad. Tegevus sünnib tegija enesega
<p>Vabrik toodab <i>masinaid</i>. Õpilane kirjutab <i>harjutust</i>. Isa hüüab <i>Lindat</i>. Ostsin endale uue <i>vihiku</i>. Isa oli äratanud <i>poja</i>. Pioneerid meisterdasid <i>mudellennuki</i>.</p>	<p>Valvur seisab postil. Lamp ripub laes. Lipp lehvib katusel. Poeg magab. Ärgake üles! Rukis valmib põllul.</p>

Pöörd sõnu on sihilisi ja sihituid. Sihiliste pöörd sõnade tegevus on sihitud mingile asjale või olendile (toodab *masinaid*, hüüdis *Lindat* jne.), sihitute pöörd sõnade tegevus sünnib tegija endaga.

Mõned pöörd sõnad võivad esineda niihästi sihitus kui ka sihilises tähenduses:

Sihitu tähendus	Sihiline tähendus
Õpilased mängivad õues.	Õpilased mängivad <i>palli</i> .
Juku õpib.	Juku õpib <i>klaverimängu</i> .
Isa künnab põllul.	Isa künnab <i>kesa</i> .
Poisid jooksevad murul.	Poisid jooksevad <i>murdmaad</i> .
Sirtsud hüppavad.	Hüpatakse <i>kaugust</i> .

21. Harjutus. Liigitada järgnevad pöörd sõnad sihilisteks ja sihituteks, rühmitades need kahte rühma! (Lugeda sihilisteks ka sellised pöörd sõnad, mis vahel esinevad ka sihitutena, nagu õppima, kündma jne.)

Keema, keetma, vestlema, siduma, lahkuma, lugema, kaotama, voolama, tõukama, valmistama, naeratama, küpsetama, uinuma, leidma, muutma, kukkuma, vaikima, kaaluma, aitama, vilistama, lendama, olema, saama, esinema, õmblema, paluma, tõlkima, töötama, lakkima, pakkima, kammima, lossima, raiuma, sadama, tärkama, roomama, saatma, vaatlema, kaitsema, süütama, remontima, lahkuma, sulgema, pesema, oskama.

Sihitis.

Vaadelda järgmiste sihiliste pöörd sõnade laiendit lauses!

Sepp rautas *hobuse* (kelle?).

Õpilased valmistasid *loosungit* (mida?).

Sina võta *raamat* (mis?)!

Kartulid (mis?) toodi keldrisse.

Töölised kandsid *kotte* (mida?).

Laiendid *hobuse, loosungit, raamat, kartulid, kotte* näitavad olendit või asja, kellele või millele tegevus on sihitud.

Niisugust lause kõrvalliiget, mis väljendab olendit või asja, kellele või millele tegevus on sihitud, nimetatakse **sihitiseks**.

Seega on sihitis öeldise laiend ning on harilikult öeldise järel. Sihitis vastab küsimustele:

kelle? mille? (*ostis hobuse, leidsin noa, kirjutasin kirja*),

keda? mida? (*nägin hunti, jõin vett, lugesin raamatuid*),

kes? mis? (*osta hobune!, sulle uks!, võtsin kompsud*).

Pöördsõna, mille juurde kuulub sihitis, on sihiline.

Sihitutel pöördsõnadel sihitist ei ole.

Sihitis, mis vastab küsimusele **keda? mida?**, on **osasihitis** (esineb *osastavas* käändes); sihitis, mis vastab küsimusele **kes? mis? või kelle? mille?**, on **täissihitis** (on *nimetavas* või *omastavas* käändes).

Vaadelda, millal tarvitatakse täissihitist, millal osasihitist!

Täissihitis kelle? mille? omastav kääne	Osasihitis keda? mida? osastav kääne
Väljendab	Väljendab
1) tervet asja või tervet kogu,	1) asja osa või määramata hulka,
2) koos öeldisega lõppenud või lõppevat tegevust.	2) koos öeldisega jätkuvat tegevust.

<p>Täissihitis kelle? mille? omastav kääne</p>	<p>O sasihitis keda? mida? osastav kääne</p>
<p>1. <i>Laps sõi supi ära</i> (kõik supi). <i>Ema tõi suhkru lauale</i> (kogu kõne all oleva suhkru).</p>	<p>1. <i>Laps sõi suppi</i> (osa supist). <i>Pange suhkrut kohvi sisse</i> (osa laual olevast suhkrust).</p>
<p>2. <i>Lugesin ühe huvitava jutu</i> (lugemine on lõppenud). <i>Rätsep õmbleb mulle mantli</i> (töö saab valmis tulevikus). <i>Otsisime uue korteri</i> (otsimine on lõppenud).</p>	<p>2. <i>Lugesin üht huvitavat juttu</i> (osaliselt, jäi pooleli, jätkub). <i>Rätsep õmbleb mulle mantlit</i> (praegu õmblemine jätkub). <i>Otsime uut korterit</i> (otsimine ei ole lõppenud, otsimine jätkub).</p>
<p>Täissihitis kes? mis? nimetav kääne</p>	<p>O sasihitis keda? mida? osastav kääne</p>
<p>Väljendab: 1) tervet asja või tervet kogu, 2) koos öeldisega lõppenud või tulevikus lõppevat tegevust.</p>	<p>Väljendab: 1) asja osa või määramata hulka, 2) koos öeldisega kestvat, jätkuvat tegevust.</p>
<p><i>Võta kapist leib!</i> (kõik). <i>Vankrile laoti leivad</i> (kõik). <i>Jooge see püim ära!</i> (kõik).</p>	<p><i>Võta kapist leiba</i> (osa). <i>Toodi leibu</i> (osa). <i>Jooge püima!</i> (mingi osa).</p>

Täissihitis
kes? mis? kelle? mille?
Jaatav öeldis

Osasihitis
keda? mida?
Eitav öeldis

Sule aken!
Juba pandi hobune ette.
Isa kutsub sepa.
Ostsin raamatu.

Ära sule akent!
Ei pandud veel hobust ette.
Isa ei kutsu seppa.
Ei ostnud raamatut.

Kokkuvõte. Täissihitis on nimetavas või omastavas käändes. Täissihitis väljendab tervikut või kogu asja ja koos öeldisega lõppenud või lõppevat tegevust.

Osasihitis on osastavas käändes. Osasihitis väljendab asja osa või määramata hulka ja koos öeldisega kestvat ehk jätkuvat tegevust.

* Eitava kõnega tarvitatakse alati osasihitist.

22. Harjutus. Määrata alljärgnevais lauseis alus, öeldis ja sihitis, kriipsutades need alla vastavalt näidisele! Sihitise juurde lisada klambritesse, kas on täissihitis (ts.) või osasihitis (os.).

Näidis: Linda sai vene keeles viie (ts.).

Aino ostis ilusa pildiraamatu. Juku vaatas sadamas laevu. Sõdurid võtsid laskemoona kaasa. Nõukogude armee vabastas meie kodumaa. Millal vabastati Tallinn? Kes on näinud Moskvat? Käsi peseb kätt. Kook tahab koort, sepik tahab selget, kakk tahab kaunist ja puder tahab puhast. Kumma sa võtaksid, kas silla alt sileda või kuuse alt kareda? Täna kinkis isa mulle ilusa raamatu. Ema saatis lapsed

kooli. Rätsep õmbles uue mantli. Sule aken! Too vett!
Kirjuta vastus! Lahendage need ülesanded!

23. Harjutus. Asetada klambrites olevad sihitised ühes juurdekuuluvate sõnadega nõutavasse käändesse!

Tüdruk lõpetas (leivasõtkumine). *Uni ei anna* (uus kuub), *magamine* (maani särk). *Jooge vähekese* (piim)! *Ma unustasin oma* (vihmavari) *aeda*. *Pioneerid pidasid* (koondus), *kus nad otsustasid oma* (seinaleht) *välja anda* [lõpetatud tegevus]. *Mu sõber jutustas mulle* (huvitav lugu). *Kas tohin* (see pakk) *siia panna?* *Palun* (need kaardid) *edasi anda!* *Ma valin parem* (üks teine raamat). *Arno näitas mulle oma* (uus raamat). *Tädi pani kappi* (purgitais keedist). *Sportiselt sai endale* (nelja hektaari suurune maatükk). *Emal saadab oma* (poeg) *iga päev kooli* [jätkuv tegevus]. *Peipsi järvest püütakse* (latikas, ahven, särg, kiisk ja peipsi tint).

24. Harjutus. Kirjutada 1) kolm lauset, kus täissihitis on nimetavas käändes, 2) kolm lauset, kus täissihitis on omastavas käändes, ja 3) kolm lauset, milles on osasihitis!

25. Harjutus. Leida mõnest lugemispalast lauseid, kus esineb sihitised! Määrata, missuguses käändes on leitud sihitised ja kas nad on täis- või osasihitised!

26. Harjutus. Määrata antud lauseis tuttavad lauseliikmed!

Oktoobripühadeks keedeti sülti, küpsetati pirukaid ja tehti rosinatega saia. Emal tõi turult hulga seeni. Noored naturalistid rajasid nägusa aia. Nad kasvasid maitsvaid porgandeid, punaseid peete, magusaid maasikaid ja lõhnavaid vabarnaid. Järgneval aastal rajavad nad puukooli. Muusikaring on andnud mitu tublit noort helikunstnikku. Meie ringe juhivad pioneerid. Korraldame sagedasti tootmisenõupidamisi. Seal arutame töötulemusi ja määrame uusi tööülesandeid.

Määrus.

Vaadelda lauset: *Mehed töötavad hästi*. Peale aluse *mehed* ja öeldise *töötavad* on selles lauses veel laiend, mis määrab öeldise teoviisi, vastates küsimusele *kuidas?*

Vaadelda veel lauset: *Valged pilved peegelduvad järvel*. Selles lauses on *pilved peegelduvad* lause pealiikmed — alus ja öeldis, sõna *valged* on täiend alusele *pilved*, sõna *järvel* määrab aga öeldist *peegelduvad*, näidates tegevuse kohta.

Vaadeldud lausetes sõnad *hästi* ja *järvel* on määrused.

Vaatleme veel küsimusega varustatud sõnu järgmistes lausetes:

Kala elab (kus?) *vees* — määrab kohta.

Isa tõusis (millal?) *vara* — määrab aja.

Vanake kõnnib (kuidas?) *aeglaselt* — määrab viisi.

Käisime (kui palju?) *tüki maad* — määrab hulka.

Vili ei kasva (miks?) *külma tõttu* — määrab põhjuse.

Poisid läksid (mida tegema?) *suvitama* — määrab tegevuse eesmärgi.

Määrus on lauseliige, mis näitab, kuidas või missugustel tingimustel (kus? millal? mis pärast? mis jaoks?) toimub tegevus. Ta väljendab kohta, aega, viisi, hulka, põhjust, eesmärki.

Allpool antud lauses on järgmised lauseliikmed:

t. t. a. ö. m. t. m.

Meie vapper armee tungis kaugele vaenlase maasse.

27. Harjutus. Määrata järgnevais lauseis lauseliikmed!

Traat seisis pingul. Keegi mängis valjusti klaverit. Lipud helgivad uhkelt kevadevalguses. Veel taamalt kostis võitluslaul. Lapsed jooksevad õuel palja jalu. Ema pani pannid tulele. Enne raiusin kirvega, pärast lõikasin saega. Suured tuled põlesid heledalt. Lilled õitsesid ilusasti ja ööbik laulis veel

ilusamini. Moskva õhk mürises võidusaluutidest. Rännak toimus pisut enne keskööd. Varsti taganesid rüütlid. Tasu- gem vaenlasele halastamatult, tema hävitas meid veel halas- tamatumalt! Kõrgele kerkivad uued kojad, võimsalt tõuse- vad vastsed sillad.

28. Harjutus. Koostada lauseid, kasutades järgmisi määrusi, kriipsutades alla kõik määrused!

hommikul — metsa; pärast lõunat — spordiväljakul; hoolsasti — vabrikus; vastasmajas — varakult; hirmu pärast — härdasti; kolm kuud — maal; meestel — silmist; väeosadel — lahinguks; vaevalt — kohale; poolvargsi — suunas; metsas — noppimas; nurga tagant — ukse ette; sügisest — kevadeni; külma tõttu — aeglaselt.

N ä i d i s: Hommikul vara asus meie pataljon lähemasse metsa positsioonile.

Üte ehk kõnetlussõna.

Vaadelda alljärgnevais lauseis sõnu, mis näitavad, keda kõnetellakse, kelle poole kõnes pöördutakse! Tähele panna märke ühenduses niisuguste kõnetlussõnadega!

Lauses puudub kõnetlus- sõna ehk üte	Üttega lause
<i>Ole ikka hoolas!</i>	<i>Ole ikka hoolas, tütreke!</i>
<i>Mis on sinuga juhtunud?</i>	<i>Kallis sõber, mis on sinuga juhtunud?</i>
<i>Nüüd olge eriti tähelepane- likud!</i>	<i>Nüüd, armsad õpilased, olge eriti tähelepanelikud!</i>
<i>Armastan sind.</i>	<i>Armastan sind, kodumaa!</i>
<i>Sina ei usu vist isegi, mida sa räägid.</i>	<i>Sina, Jaan, ei usu vist isegi, mida sa räägid.</i>
<i>Kirjutage mulle oma kooli- uudistest!</i>	<i>Kirjutage mulle, kallid koo- livennad, oma kooliuudis- test!</i>

Sõna, mis väljendab selle nimetust, kelle või mille poole kõnes pöörduakse, nimetame ütteks ehk kõnetlussõnaks.

Üte eraldatakse ühes tema juurde kuuluvate täienditega muust lausest komadega.

29. Harjutus. Panna puuduvad vahemärgid ja tõmmata üttele joon alla!

Ema ja Linda.

Ema: Kas oled juba kallid tütreke kaupluses käinud

Linda: Ei ole veel ema

Ema: Kui sa lähed siis too natuke pärimi ka

Linda: Mida kavatsed sa armas emake pärmiga teha

Ema: Teen saia sest meile tuleb kaugelt külalisi

Linda: Kes siis ema

Ema: Tuleb Tallinna onu ja tuleb Narva tädi Ole siis viks tüdruk ja tee külalistele rõõmu Ära sa armas laps unusta ka kanu söötmast

Linda: Oh ei unusta Tead emake ma näitan külalistele oma kirjandeid mille eest ma sain õpetajalt kiita

Ema: Küllap see sobib Nüüd aga jookse ruttu kauplusse

30. Harjutus. Kirjutada 6 üttega lauset, milles on üte lause algul, keskel ja lõpus!

31. Jälgida, kuidas kirjutatakse kirja! Leida alljärgnevas kirjas laused, kus leidub üte!

Tegevarmees 9. mail 1945. a.

Kallid omaksed!

Olete juba kaua oodanud minult kirja. Nii väga tahtsingi teile enesest teadustada, kuid Suure Isamaasõja palavad lõpupäevad ei andnud tundigi vaba aega. Vaprad punaarmeelased, edasi, edasi fašistliku koletise südamesse! — nii

kõlas meie loosung. Ning meie jälgisime seda loosungit viimane kui üks mees, säästmata aega, jõudu ja verdki.

Eile saabuski üllatav võit, suur ja enneolematu. Siingi, vaenlase maa südames, lehvivad täna uhkelt meie punased võidulipud, mürisevad kahurid võidusaluudiks ja kõlavad juubeldavad hüüded. Kas Sina, armas poeg, kujutad meie võidu suurust? Kas Sina, kallis tütar, aimad, kui uhked võime nüüd olla meie, nõukogude kodanikud! Kas Sina, meie hea ema, tead, millise suure, aimamatult suure töö olete teie teinud, kes te võitlesite tööriindel samasuguse andumusega kui meie lahingutes? Kõike seda tuletan teile meelde sel õnnelikul võidupühal, mil võidurõõmusse seguneb peatse kojusaabumise lootust ja saabuva jälleenägemise õnne.

Mu kallid, Ülo ja Eha, olge emale ikka toeks ja abiks! Kergendage, mu lapsed, tema vaeva ja muret, kuni saabun mina. Valva Sina, kallis ema, selle järele, et me lapsed oleksid ikka tublid õpilased ja head pioneerid!

Peatselt algavad taastamise kibedad tööpäevad. Selle siht on — uus kodu, ilusam ja parem veel kui endine.

Kirjutage mulle, mu kullakesed, endisel aadressil!

Tervitades
teie isa.

32. Ülesanne. Kirjutada sõbrale, koolivennale, vennale, õele või vanematele kiri, milles tarvitada ka kõnetlust ehk üteti sobival kohal!

33. Kordamiseks. Täita järgnevates lausetes lüngad!

Laiendatud lihtlause koosneb pea- ja . . . . . liikmetest. Pealiikmed on . . . . . ja . . . . . Pöördsõna on alati . . . . . Lause kõrvalliikmeid nimetame üldnimega . . . . . Tunnen järgmisi laiendeid: 1) täiend, 2) . . . . ., 3) . . . . ., 4) . . . . . Neist üte eraldatakse muust lausest alati . . . . .

34. Harjutus. Määrata antud lauseis lauseliikmed!

Vapper Nõukogude armee purustas fašistliku Saksamaa lõplikult. Austagem kangelasi! Kodanikud, ärge viivitage! Soojad suvepäevad on möödunud. Kolhoos ehitas uue moodsa lauda. Sina, väike Elmar, too mulle uus sulg! Huvireisijad vaatlesid kaua vana Kremli. Pange vihikud lauale. Aias kaevatakse maad. Meie Linda õpib konservatooriumis klaverimängu. Poisid leidsid põõsast linnupesa. Kiigu, mu paadilke, kiigu vee pääl, kõla, mu lauluke, kõla, mu hääl!

KOONDLAUSE.

Koma ühesuguste kõrvuti olevate lauseliikmete puhul.

Jälgida järgmisi lauseid ja otsustada, missuguseid lauseliikmeid esineb mitu kõrvuti!

1. *Koolis me loeme, kirjutame, joonistame ja laulame*
— sisaldab mitu . . . . .
2. *Sulev, Rein ja Viive tulid mängima*
— sisaldab mitu . . . . .
3. *Suvel sõime palju maasikaid, vaarikaid, sõstraid ja karusmarju*
— sisaldab mitu . . . . .
4. *Punased, valged ja kuld kollased lilled õitsevad meie kooli aias*
— sisaldab mitu ühe sõna juurde kuuluvat . . . .
5. *Töölisi kogunes tehaseist, sadamast, raudteelt ja põldudeltki*
— sisaldab mitu ühenimelist . . . . .

Kokkuvõtteks:

1. Lauset, millel on mitu ühenimelist lauseliiget, nimetatakse **koondlauseks**.

2. Ühesugused kõrvuti olevad lauseliikmed eraldatakse üksteisest komaga.

3. Kui kõrvuti olevaid lauseliikmeid seovad sidesõnad *ja, ning, ega, ehk, või, kui ka*, siis koma ei panda.

Näiteid sidesõnadest:

1. Peatselt sillutab külm järved *ja* jõed.
2. Poiss komistas *ning* kukkus maha.
3. Üski sõdur ei kohkunud *ega* kartnud.
4. Termomeeter *ehk* soojamõõtja langeb järjest.
5. Täna kõneleb haridusminister *või* tema asetäitja.
6. *Nii* Rumeenia, Poola *kui ka* Tšehhoslovakkia on demokraatlikud riigid.

Kui kõrvuti olevate lauseliikmete juurde kuuluvad täiendid või määrused, tuleb need lauseliikmed üksteisest komaga või sidesõnaga eraldada ühes nende juurde kuuluvate liikmetega.

Näiteks: *Linna tänaval nägime kiiresti kihutavaid autosid, siia-sinna ruttavaid jalakäijaid, kapjade plaginal sõitvaid voorimehi ja nii turule astuvaid kärumehi kui ka mööda rööpmeid veerevat trammii.*

35. Harjutus. Panna järgnevais lauseis koma, kuhu vaja!

S a d a m a s.

Juba eemalt paistavad meile aurikute korstnad mastid suitsude joad ja võimsad tõstekraanad. Lähemale astudes näeme suuri laevu mitmesuguseid purjekaid venesid päästepaate ja lõbusõidu-lootsikuid. Sadamasilla ehk kai ääres seisavad nii hobu- kui ka mootorveokid.

Kõikjal käib kibe askeldus ning töö. Töölised laadivad tühjendavad tõstavad kannavad. Kostab kraanade ragin vintside ulgumine ja autode surin. Parajasti on tulnud sadamasse palju kaupu teistest vennasvabariikidest. Laaditakse

autodele nii soola- kui ka suhkrukotte, tassitakse veokitele raudlatte torusid kivisütt ja mitmesuguseid muid kaupu.

Ei hommikul lõunal ega õhtul lakka töö sadamas. Vahel vastu öödki kõlab üle linna suure merehiiglase torisev vile ja ta algab sõitu üle lahe üle avara mere mööda saartest mööda laidudest ja tuletornidest vastu kaugetele randadele.

36. Harjutus. Koostada koondlauseid, kus on: 1) mitu alust, 2) mitu öeldist, 3) mitu sihitist, 4) mitu määrust, 5) mitu täiendit!

37. Harjutus. Panna komad ja täita lüngad sobiva sõnaga!

Kevad suvi sügis ja talv on ..... Tint sulg vihikud pliiatsid ja kriit on ..... Kirsid ploomid ja kreegid on ....., aga porgandid peedid kaalikad ja naerid on ..... Lehm lammas siga ja hobune on ..... Kass ilves tiiger leopard ja lõvi on tuntud ..... Inimene võib ujuda rinnuli ..... (kuidas veel?). Eestis kasvatatakse ..... tõugu veiseid. Põhja-Eestis on kuus maakonda ..... Põldohakas orashein põldsinep ja tõlkjas on meie kurjemad ..... Süda kopsud neerud maks jne. on .....

LIITLAUSE.

Jälgida järgnevaid lauseid!

Lihtlauseid	Liitlauseid
1. <i>Auto sõitis mööda. Hobune hakkas lõhkuma.</i> (2 lauset)	1. <i>Auto sõitis mööda ja hobune hakkas lõhkuma.</i> (1 lause, aga 2 alust ja 2 öeldist)
2. <i>Kerge on lubada. Täita on palju raskem.</i> (2 lauset)	2. <i>Kerge on lubada, aga täita on palju raskem.</i> (1 lause, aga 2 alust ja 2 öeldist)

Lihtlaused	Liitlaused
3. <i>Isa kirjutab. Ema valmistab lõunat. Juku õpib. Väike Lea mängib nukkudega.</i> (4 lauset)	3. <i>Isa kirjutab, ema valmistab lõunat, Juku õpib, kuid väike Lea mängib nukkudega.</i> (4 alust ja 4 öeldist)
4. <i>Tuppa-tulija hõõrus käsi. Need olid külmad kui jää.</i> (2 lauset)	4. <i>Tuppa-tulija hõõrus käsi, mis olid külmad kui jää.</i> (2 alust ja 2 öeldist)
5. <i>Poisid mängisid jalgpalli. Higi voolas ojana.</i> (2 lauset)	5. <i>Poisid mängisid jalgpalli, nii et higi voolas ojana.</i> (2 alust ja 2 öeldist)
6. <i>Isa oli põllult koju tulnud. Ta töötab nüüd aias.</i> (2 lauset)	6. <i>Isa, kes oli põllult koju tulnud, töötab nüüd aias.</i> (2 alust ja 2 öeldist)

Mõtted, mis on väljendatud lihtlausetes, võib seada üksteisega tihedamasse sidemesse ja ühendada üheks liitlauseks.

Seega **liitlauseks** nimetatakse niisugust lauset, mis koosneb kahest või mitmest lihtlauset.

Lausete ühendamisel jäävad harilikult alles lihtlausete alused ja öeldised, mille järgi võib otsustada, mitmest lihtlauset antud liitlause koosneb. Umbisikulistes lausetes otsustame seda ainult öeldiste ja neid seletavate sõnade järgi.

38. Vaadelda järgnevaid liitlauseid ja nende tükeldamist lihtlauseteks öeldise abil!

A. Laused on kõrvuti:

Liitlause	Öeldisi	Lauseid	Lihtlauseid
Arst tuleb sinna, kus vähe tervise eest hoolitsetakse.	2	2	1) arst tuleb sinna 2) kus vähe tervise eest hoolitsetakse
Kas tuled kaasa või ma lähen üksi?	2	2	1) kas tuled kaasa 2) või ma lähen üksi
Kui Leili kuulis, et kinos on nii huvitav film, otsustas ta kah vaatama minna.	3	3	1) kui Leili kuulis 2) et kinos on nii huvitav film 3) otsustas ta kah vaatama minna
Tuba lubjati valgeks, uued ukсед-aknad tehti ette, ahi parandati ära, nüüd sai kodu hoopis uue ilme.	4	4	1) tuba lubjati valgeks 2) uued ukсед-aknad tehti ette 3) ahi parandati ära 4) nüüd sai kodu hoopis uue ilme

B. Laused on üksteisega põimitud:

Liitlause	Öeldisi	Lauseid	Lihtlauseid
Sügisel, kui päike hakkab madalamalt käima, jahenevad ilmad	2	2	1) sügisel jahenevad ilmad 2) kui päike hakkab madalamalt käima
Kui onu, kes eile linnas käis, koju saabus, tõi ta meile huvitava raamatu.	3	3	1) kui onu koju saabus 2) kes eile linnas käis 3) tõi ta meile huvitava raamatu
Kui Ahto, kes oli haiguse pärast puudunud, jälle kooli tuli, jätkas ta hoolega õppimist.	3	3	1) kui Ahto jälle kooli tuli 2) kes oli haiguse pärast puudunud 3) jätkas ta hoolega õppimist
Ühel vaikselt kevadpäeval, kui päike soojasti paistis, läksime isaga aeda ja võtsime mesipuu lahti, et järele vaadata, kuidas mesilased on talve üle elanud.	4(5)	5	1) ühel vaikselt kevadpäeval läksime isaga aeda 2) kui päike soojasti paistis 3) ja võtsime mesipuu lahti 4) kuidas mesilased on talve üle elanud 5) et (saaksime) järele vaadata [Viimasel on öeldis juurde mõeldav!]

Liitlause	Öeldisi	Lauseid	Lihtlauseid
Kui õppida, siis juba põhjalikult!	—	2	1) <i>kui (otsustame) õppida</i> 2) <i>siis (õpime) juba põhjalikult</i> [Öeldised puuduvad, on aga juurde mõeldavad.]

Tähele panna! Liitlauseid tuleb osata liigendada lihtlauseteks. Liigendamisel on kasulik meeles pidada, et **öeldiste arv liitlauseis näitab, mitu lihtlauseid antud lauses on.** Lausetes arv on ainult siis suurem öeldiste arvust, kui esineb lauseid, kus öeldis on juurde mõeldav.

39. Harjutus. Liigendada antud lihtlauseid lihtlauseteks, koostades tabeli punktis 38 antud eeskujul!

Vaenlased põgenesid, niipea kui nad märkasid hädaohtu. Tänane päev möödus rindel, ilma et midagi tähtsat oleks olnud märgata. Sõdur, keda juba peeti kadunuks, ilmus kõigi rõõmuks äkki tagasi. Kui vaenlane märkas, et me püüame teda vasakult haarata, hakkas ta taganema. Meie kiirpaadid, mis olid lahesopis varjul, ründasid vaenlast ootamatult mere poolt. Õhtul hilja, kui olime kõik magama minemas, ilmus roodukomandör ja teatas, et veel täna peame alustama pealetungi.

Rindlause ja põimlause.

40. Võrrelda alljärgnevaid liitlauseid.

Rindlaused	Põimlaused
<p>Laused on iseseisvad, üheväärsed, üksteisest sõltumatud, igaüks võib esineda ka üksikult.</p>	<p>Üks lause sõltub teisest, seletab teist. Lauses on pealause (võib iseseisvalt esineda) ja kõrvallause (sõltub teisest ja seletab teda).¹</p>
<p><i>Korstnad suitsevad, masinad mürisevad, töölised töötavad, üha valmib uusi kaupu.</i></p> <p><i>Merelt puhub vali tuul, küllap saame veel sadugi.</i></p> <p><i>Praegu on mul käsil pioneeride koonduse organiseerimine, pärast kirjutan seinalehele pioneeride tegevusest.</i></p>	<p>Kui käitised töötavad, valmib üha uusi kaupu.</p> <p><i>Mererannal, kus asetses väike kaluriküla, askeldas rühm kalureid paadi ümber.</i></p> <p><i>Istume, et alustada koosolekut.</i></p> <p>Kui Juku, kes täna vara tõusis, nägi, et naabripoiss oli juba ammu jõekaldal, valdas teda väike pettumus.</p>

Liitlaused võivad olla kas rindlaused või põimlaused.

Rindlause on niisugune liitlause, mis koosneb üheväärsetest, üksteisest sõltumata lausetest. **Põimlause** on niisugune liitlause, milles üks lause on sõltuv teisest, milles üks lause seletab mõnd sõna teises lauses.

¹ Kõrvallause on trükitud siin püstkirjaga.

Seda lauset, mis teisest sõltub ja teda seletab, nimetatakse kõrvallauseks. Seda lauset, mida kõrvallause seletab ja mis ise ei sõltu mingist teisest lausest, nimetatakse pealauseks.

Näiteks: *Eesti rahvas näeb nüüd, et nõukogude valitsus on rahvavalitsus, kes hoolitseb kõigi töötajate eest.*

Pealause on *Eesti rahvas näeb nüüd*. Seda seletab kõrvallause (mida näeb?) *et nõukogude valitsus on rahvavalitsus*. Sellel kõrvallausel on veel omakorda kõrvallause, mis seda seletab (missugune valitsus?), *kes hoolitseb kõigi töötajate eest*.

Koma liitlause.

41. Liitlause mõte on kahtlemata keerukam kui lihtlause abil väljendatav mõte. Et kõnelemisel niisugune keerukam mõte oleks selgesti arusaadav, selleks

peetakse vajalikel kohtadel **h ä ä l d a m i s p a u s i**:

paus

Vanaisa jutustas

Anna põllule

(ja) lapsed kuulasid huviga.

põld annab sinule.

Kuidas eraldatakse liitlauseis olevaid lauseid üksteisest kirjas?

Jälgida selleks punktis 43 toodud tabelis liitlauseid ja otsustada, kuidas on eraldatud ja kuidas on seotud laused üksteisega, s. o. mis on lihtlauseite piirikohtadel!

42. Eelmises punktis tehtud vaatluste ja varem omandatud teadmiste põhjal teeme järelduse:

Kirjas on liitlauseis lihtlauseite piirikohtad tingimata tähistatud, nimelt kas

1) komaga (*Anna põllule, põld annab sinule*),

2) sidosõnaga ja komaga (*Enne mõtle, siis ütle*)

või

3) ainult sidesõnaga (*Vanaisa jutustas ja lapsed kuulasid huviga. Töö lõppes ning kõik läksid koju. Ta ei istunud paigal ega pannud ka seletusi tähele.*

Sellest tuletame olulise komareegli:

Liitlauses tuleb kahe pealause (rindlausete) ja kahe kõrvallause piirikohad kirjas alati tähistada komaga, kui neid kohti ei seo sidesõnad ja, ning, ega, ehk, või, kui ka.

Pea- ja kõrvallause vahele pannakse aga alati koma.

43. Harjutus. Panna koma, kuhu vaja!

Kooliarst.

Ühel ilusal sügispäeval kui tunnid olid juba alanud tuli kooliarst meie kooli külastama. Tal oli käes kollakaspruun sumadan milles leidusid läikivad töövahendid ja mitmesugused arstimid. Kui ta oli valge kitli selga tõmmanud alustas ta õpilaste läbivaatust. Ta vaatles meie kehaehitust kuulas kopsu ja südant silmitses selgroo kuju ja vaatas üle meie kehaliikmed ning meelegaorganid. Loomulikult hindas ta meie naha rõivaste ja jalatsite puhtust ning kontrollis kuidas me hoolitseme oma hammaste eest.

Kõik õpilased vaadati läbi. Mõni oli halva kuulmisega mõni nõrga nägemisega mõni verevaene või jälle väikese kasvuga kuid enamik meist olid tugeva kehaehitusega terved lapsed keda arst rõõmuga vaatles.

Pärast vaatas ta üle kooliruumid internaadi kaevu kohad jäätmete kogumiseks jne. et saada ülevaadet meie sanitaaroludest.

Ta ütles et jääb meiega täiesti rahule.

44. Harjutus. Lõpetada või täiendada allpool antud laused ja panna komad, kuhu on vaja!

Maja mis maja aga ..... Kui metsast koju saabusi
 sime ..... Ta läks aeda et ..... Juku karjatas
 sest ..... Poiss kes ..... istus esimeses pingis. Taat
 talutas härga kuna eit ..... Lill mis ..... õitses
 lokkavalt. Ta ootas millal ..... Ta oli haige seepärast
 et ..... Sõitsin merele sellele vaatamata et ..... Nii-
 pea kui ta aialatile istus ..... Kuni ta pärale jõudis....

45. **Harjutus.** Koostada liitlauseid, sidudes lihtlauseid
 sidesõnadega *et, kuid, kes, mis, sest, seepärast, kus, kui,*
kuidas, olgugi et, ilma et, niipea kui!

Näidis: *Vaenlane kohkus väga, kui meie katjuša
 müristama hakkas.*

46. Vaadelda antud lauseid ja jälgida koma asetust neis,
 pidades silmas ka öeldisi!

Sidesõna eraldab lauseid, koma on	Sidesõna pole lausete piiri- märgiks, koma puudub
Kohkusin <i>hirmsasti, kui</i> mät- tal rästikut nägin hiilivat. Ta hakkas tööle <i>ni, nagu</i> ta sinna oli tulnud. Leida ei puhanud <i>kaua, vaid</i> hakkas jälle kirjutama. Vaata, <i>kus</i> alles on puu!	<i>Poiss oli uhke kui</i> noor kukk. Ta oli märg <i>nagu</i> veest välja tõmmatud. Klass oli hiirvaid, <i>kostis vaid</i> sulgede mõnus krabin. Aga <i>kus</i> tema sellest hoolis!

Järeldus: Kui sidesõna pole lausete eralda-
 jaks, ei esine selle sidesõnaga ühenduses
 ka koma.

Sellepärast ei esine ka võrdlussõnade **kui** ja **nagu** puhul
 koma, kui need ei alusta kõrvallauset. (*Parem pool muna
 kui tühi koor. Parem targa laitus kui lolli kiitus* jne.).

47. Harjutus. Panna koma, kuhu vaja!

Meie rõõm oli suur kui kuulsime et homme minnakse matkama. Laste suukesed liikusid kui väikesed veskid. Küla oma väikeste majakestega kadus hämarikku. Ta vaatles mind kui mingit imet. Eemal lainetab rukkiväli nagu mingi väike järv. Kui pärale jõudsime kuulsime et rong millega pidime Taevaskotta sõitma ei olnud veel sisse sõitnud. Koitis juba kui teele mindi. Juhtus nii nagu arvasime. Kõneleja oli hoogu sattunud muutus üha vaimukamaks ega katkestanudki oma kõnevoolu. Poiss oli hirmul ja värises kui haavaleht. Kõik kes osa võtsid Leningradi kaitsmisest on saanud mälestuseks vastava medali — „Leningradi kaitsjaile“. Võtke aga kohe labidad ning hakake maad ümber kaevama. Inimesel on inimese tahe masinal masina jõud. Ta elab nagu hiir vagusi.

48. Harjutus. Kirjutada 10 lauset, kus sidesõna esineb lause keskel ja seega koma ei esine!

(Sidesõna: *kui, aga, nagu, vaid, mis* jne.)

Näidiseid: *Selle peale ta vaid naeris. Andres oli muidu mees mis mees, ainult viinavõtmise vastu oli tal nõrkusi.*

Rahvajuttudes, vanasõnades jne. jäetakse vahel ka öeldis lauses ära. Sel puhul jääb lause ikkagi lauseks, sest öeldis on juurde mõeldav; ta on ainult lühiduse pärast ära jäetud. Endast mõista esineb siis liitlaususes ikka ka koma lausete eraldajana. Näiteks: *Mees kohe koju, kodus naine haige* („Mees ruttas kohe koju, kodus oligi naine haige“). *Inimene eksib sõna pealt, hobune nelja jala pealt. Kes mees ühest, see mees teisest. Hooletus ees, õnnetus taga. Panna koma, kuhu vaja!* jne.

49. Harjutus. Panna koma, kuhu vaja!

Parem targa laitus kui lolli kiitus. Ära müü karu nahka enne kui karu käes. Mõnda juhtub tegijal magajal ei midagi.

Pill pika ilu peale lall laia rõomu peale. Et tark olla tuleb hästi õppida. Söö mis küps räägi mis tõsi. Liikuv vesi läheb selgemaks seisev vesi pahemaks. Kuidas külv nõnda lõikus.

50. Harjutus. Panna koma, kuhu vaja!

T u u l i k.

Meie koduküla kingul asetseb tuulik mis on kõrge viie-kordne ehitis. Viies kord moodustab veski pea mille külge on kinnitatud neli suurt tiiba. Tiivad mis kaetakse purjedega on nii pikad et ulatuvad paistma üle metsa kaugele merele kus nad on kaluritele maamärgiks. Tuulik aga ei lenda nende tiibadega vaid need panevad veski rattad ringi käima. Kuid veski sellest ikkagi edasi ei liigu vaid seisab paigal kuigi tuul vuhistab tiibades ja mürin kostab kaugele. Rattad ja kangid panevad käima kroovimismasina, püüli-valtsid ja kaks paari veskikive mis jahvatavadki jahu. Neljandal korral asetseb suur pöör mida käivitab tuulejõud. Pööra abil tõstetakse viljakotid soovitud kõrgusse et juhtida vili kolusse kust see valgub kivide vahele. Kivid hõõruvad terad peeneks nii et neist tuleb pehme jahu millest tehakse leiba. Kui soovitakse veel peenemat jahu lastakse see üle liikuvate sõelade siis saadakse jahu millest saab head peenleiba. Päril püül aga tehakse püülimasina abil kus püüli-valtsid muudavad terad soovitud sorti püüliks.

51. Ülesanne. Koostada vesiveski või auruveski kirjeldus! Jälgida hoolega, et kirjelduses oleksid komad õigel kohal!

52. Harjutus. Panna puuduvad komad!

Ä r a t e e s ü n d s u s e t u t n a l j a.

Rein ja Kaarel kes olid vennad sõitsid kord raudteel. Noorem vend Rein vaatas tihti aknast välja ja imestas kui-

das puud põõsad telefonipostid ja muud esemed aknast mööda kihutasid. Vanem vend hoiatas nooremat et see aknast välja ei vaataks sest muidu kaob müts ära. Rein vahtis aga ikka ja pistis pea läbi lahtise akna välja Kaarel tahtis teda hirmutada tõmbas tal mütsi peast peitis selle selja taha ja hüüdis: „Müts läks!“ Rein hakkas nutma sest tal oli mütsist kahju. Kaarel lohutas nooremat venda: „Pole viga pigista silmad kinni ma vilistan sulle mütsi jälle tagasi!“ Rein pigistas silmad kinni Kaarel vilistas ja pistis mütsi mille ta haaras oma selja tagant Reinule pähe. Noorem vend rõõmustas väga.

Natukese aja pärast kui Kaarel tähele ei pannud viskas Rein meelega Kaarli mütsi vaguniaknast välja et näha kuidas vend selle tagasi vilistab. „Kaarel Kaarel vilista! Ma viskasin mütsi aknast välja,“ hüüdis ta naeratades. Kaarel kokkus ära sest ta ei osanud mütsi tagasi vilistada.

OTSENE KÕNE JA JUTUMÄRGID.

Jälgida otsese kõne puhul esinevaid kirjavahemärke!

Ema küsis Jaanilt: „*Kas su õppetükid on juba õpitud?*“ „*Ei ole veel, ema,*“ vastas Jaan.

„*Püüa peatselt valmis saada,*“ ütles ema, „*sest pärast läheme kõik koos kinno.*“ — „*See on tore!*“ hüüdis Jaan ja jätkas virgasti õppimist.

Kokkuvõtteks: 1. Otseses kõnes antakse kõneleja sõnad edasi sõna-sõnalt (s. o. otse-selt).

2. Otsene kõne on jutumärkides.

3. Otsese kõne puhul esineb harilikult liitlause, mis koosneb kahest osast: ütleja sõnadest (otsene kõne) ja saatelausest, mis selgitab, kes kõneleja on. Saate-lause võib olla lause algul (*Ema küsis Jaanilt:*), lause lõpul (*vastas Jaan*) või keskel (*ütles ema*).

4. Kui saatelause on lause algul, eraldatakse see otsesest kõnест **kooloniga**; otsene kõne algab kooloni järelt suure tähega.

5. On aga saatelause lause keskel või lõpus, tuleb see otsesest kõnест eraldada komadega.

6. Otsese kõne lõpus seisev märk oleneb lause sisust (jutustava lause lõpus punkt, küsilause lõpus küsimärk jne.).

7. Jutumärkide (samal real) kõrvuti sattumisel on nende vahel mõttekriips.

Kui tähistame otsese kõne loogilise joonega ~~~~~ ja saatelause sirge joonega ———, saame otsese kõne tarvitamise kohta järgmise skeemi (S — suur algustäht, v — väike algustäht).

Jutumärkide skeem:

Saatelause on algul S _____: „S~~~~~.(?!“

Saatelause on lõpul „S~~~~~,(?!“ v _____.

Saatelause on keskel „S~~~~~“ v_____, „v~~~~.(?!“

53. **Ülesanne.** Harjutada jutumärkide skeemi kasutamist rohkete suuliste näidetega, valides otseseks kõneks ka soov-, käsk-, hüüd- ja küsilauseid!

54. **Harjutus.** Panna puuduvad kirjvahemärgid!

a) Saatelause on algul.

1. Leili tõi emale korvitäie maasikaid ja ütles Nüüd emake keedame mitu purki head keedist 2. Onunaine andis Maiele kruusitäie piima ja naeratas Joo aga küll siis põsed lähevad punaseks 3. Õpetaja küsis Kuidas õppimine läheb 4. Kui kell näitas lõunaaega hüüdis ema lastele Ae tulge sööma 5. Külavolinik küsis isalt Kas ühined kah homme

meie punavooriga Homme kavatseme viia kartulinormi kogumispunkti

b) Saatelause on lõpus.

1. Tehke ruttu poisid me peame kell 4 juba rivis olema ütles seersant oma meestele 2. Kuhu te nüüd ruttate küsisin vastutulijailt 3. Tuld kõlas ohvitseri kindel käsk 4. Tule sinagi pinginaaber kaasa kutsusin Hiljat 5. Millal saaksin mahti teatrisse minna et „Saabastega kassi“ näha ohkas Linda

d) Saatelause on keskel.

1. Mulle näib ütles üks õngemees et täna pole meil kalaõnne hoopiski. 2. Näksib küll vastas teine aga otsa ei mõtlegi hakata. 3. Kui ilus oli päev enne ärasõitu kodumetsas jutustas Anna oma kooliõele päike paistis nagu tahaks ta meelitada et ma linna ei sõidakski. 4. Ahah saab lapsehoidja kohe aru oota oota ma tõstan su hällist maha siis teed tipp-tapp. 5. Tohoo hullu mõtles vana Raismik viimaks pean siiasamasse öömajale jääma.

55. Harjutus. Panna puuduvad vahemärgid!

K o o l.

Kui väike Ats hommikul emaga turule läks tuli neile tänavanurgal Vello oma emaga vastu. Kuhu Vello nii vara hommikul läheb küsis Atsi ema. Kooli lähen vastas Vello. Vaata või kooli sõnas Atsi ema. Vello ema vastas Jah, mis muud kui kooli poiss sai suvel juba seitsmeseks.

Kui Ats emaga edasi sammus hakkas ta emalt pärima Ema kas kool on suur

Miks ta suur ei ole on küll vastas ema. Kas nii suur kui turg küsis Ats. Jäta nüüd oma pärimine keelas ema üks sa pärast Vello käest küsi!

Ats jääb vait aga mõne aja pärast küsib ta jälle Kas koolil aknad ka on Muidugi on Ja ukсед ka Kuidas siis

muidu seletab ema eks seal ole kõik nagu toalgi. Kas säng on ka koolis julgeb Ats küsida. Mis seal sängiga tehakse rumal poiss naerab ema.

56. Kordamisharjutus. Määrata antud lauseis lauseliikmed!

Rahulikult magasid pioneerid telkides. Päästjad võtavad kanderaamid ja käsiapteegi ning ruttavad õnnetuskohale. Poisid, juba lõikusmasin töötab põllul! Meie suures kodumaal elab palju rahvaid. Suured veemassid langevad kohisedes alla ja käivitasid vabrikku. Nüüd, kallid noored, jätkame hoolega õppimist.

57. Kordamisharjutus. Alljärgnevas katkendis leida õigesti laused, kirjutada suured algustähed lause algusse, asetada vastavad lõpumärgid (. ? !) ja panna kõik puuduvad kirjavahemärgid!

A l a t i v a l m i s !

Rahulikult magasid pioneerid laagris varsti pärast keskööd jooksis Põld kes telefoni juures vahti pidas hingpakil alla laagrisse ja hüüdis valvurile Elmar Pajurile kuule sina... külas on tulekahju Elmar võpatas ja küsis mis sa räägid jah mingi maja põleb seal all ütles Põld tuleks kohe pealik äratada kõrme hüpega olid mõlemad pealiku telgi juures ja paari hetke pärast oligi pealik Madar jalul mida nüüd kõigepealt teha kas äratada muretult magav laager aga nimelt sest pioneeride hüüdsõna lausub: pioneer on alati valmis ja aitab kus ta suudab veerandtunni pärast oli kogu laager jalul ja malev rivis malevapealik annab korraldused mida kaasa võtta ja kuidas toimida.

Kui nad higistena metsa äärde jõudsid avanes nende silmadele korruga kohutav pilt nõnda et kõik otse karjatasid suur osa külatänavast oli lausa leekides naised hädaldasid

nutsid ja ringutasid käsi lapsed karjusid suures hirmus pioneerivägi ilmus õnnetuskohale kindlas korras pealik ei rääkinud palju poisid taipasid kõike juba käte ja silmade viipeist ühed asusid kohe pritsi juurde teised hakkasid korrapidajaile abiks kolmandad kogusid nutvaid lapsi et need ei oleks päästjail jalus neljandad andsid esimest abi neile kes olid saanud vigastusi pioneerid töötasid vapralt ja ennast-salgavalt sest oli saabunud hetk kus võis teha midagi suurt ja väärtuslikku nad põlesid ihast teha mingit sangaritegu.

58. Kordamisharjutus. Panna puuduvad kirjavahe-märgid!

K o n n   j a   h ä r g .

Konn nägi härga aasa peal ja mõtles kadeduses seal Kas mina vist ei saa nii suureks ka kui härg Ta kohe silmad punni a'as end puhus täis ja pungitas et pea märg! Siis teise konnaga ta hakkas rääkima Noh kallis kröoksuja kui kaugel on mu järg kas olen suur kui härg Veel kaugel ähkija! — Konn jälle puhuma: Noh nüüd? Noh kuidas on Mis ikka — konn mis konn Ei siiski jäta jonni ta vaid hakkab veelgi ähkima Ta kõigest hingest püüab ja hüüab No nüüd no vaata ometi kas paisusin ma pisutki Ei mitte sugu Kas pole lugu Et konnal oli kade meel ta ähkis puhkis kaua veel, ning viimaks suure valu sees läks lõhki kärvas kange mees.

I. Krölov.

59. Kordamisharjutus. Muuta alljärgnevad laused jaa-tavasse kõnesse!

Käitiskomitee ei pidanud möödunud nädalal koosolekut. Seda pakki polnud ta unustanud. Nad ei valinud mind koosoleku protokollijaks. Lahing ei kestnud tervet päeva. Isa ei lõpetanud aias kaevamist. Ära kirjuta nii pikka kirja! Kas ma ei või oma sõpra sünnipäevale kutsuda? Nad ei kandnud kõiki leibu riitulite. Meie ei söönud leiba ega joo-nud piima.

60. Kordamisharjutus. Koostada koondlauseid, kus on 1) mitu alust, 2) mitu öeldist, 3) mitu sihitist, 4) mitu määrust, 5) mitu täiendit, 6) mitu ütet — igast liigist 2 lauset!

61. Kordamisharjutus. Koostada liitlauseid, tarvitades järgmisi sidesõnu: a) lause alguses: *kui, kes, kelle, keda, kellesse, kuna, et, nagu*, b) lause keskel: *kui, mis, mille, mida, millesse, millest, et, aga, kuid, ehk küll!*

Näidised: a) *Kui* sügisel kooli tulime, olid kooliruumid juba remonditud. *Kes* hoolsasti õpib, jõuab hästi edasi jne. b) *Olime* väsinud, *kui* mängu lõpetasime jne.

62. Kordamisharjutus. Täiendada lüngad sobiva lausega!

1) ....., kes meiega ühes tuli, ... 2) ....., mis hommikul lainetas nii tugevasti, ... 3) ....., kes istus esimeses pingis, ... 4) ....., keda nägime maale sõitvat, ... 5) ....., mis olid kaupadega rikkalikult laaditud, ... 6) ....., kellele anti vahvusmedal, ... 7) ....., kust meie praegu tulime, ... 8) ....., kuhu meie praegu sõidame, ... 9) ....., kellest juttu oli, ... 10) ....., kellega ma tülli läksin, ... 11) ....., kes võttis osa Tallinna vabastamisest, ... 12) ....., kus me praegu viibime, ...

II. HÄÄLIKUIST JA ÕIGEKIRJAST.

HÄÄLIK JA TÄHT.

Laused koosnevad sõnadest, sõnad koosnevad häälikutest. Näiteks lauses

Varsti saabuvad oktoobripühad

on 3 sõna, neist sõna *oktoobripühad* on liitsõna, kuna ta koosneb kahest sõnast *oktoobri* ja *pühad*.

Sõnas *varsti* on 6 häälikut, sõnas *saabuvad* 7 häälikut; liitsõnas *oktoobripühad* on 12 häälikut.

Hääliku märgiks kirjas on täht.

63. Ülesanne. Selgitada, mitu häälikut ja mitu tähte on alljärgnevais sõnus!

Kõigis koolides valmistatakse oktoobripühade vastu. Õpitakse mitmesuguseid ettekandeid ja peetakse proove. Kõik on rõõmsad, sest pühad toovad nii palju meeldivat.

Näidis: *Kõigis* (6 häälikut, 6 tähte) *koolides* (7 h., 8 t.) jne.

Kõik tähed teatavas kindlas järjekorras moodustavad tähestiku.

Eesti tähestik ühes vöörtähtedega.

A a, B b, C c, Č č, D d, E e, F f, G g, H h, I i, J j, K k, L l, M m, N n, O o, P p, Q q, R r, S s, Š š, Z z, Ž ž, T t, U u, V v, W w, Õ õ, Ä ä, Ö ö, Ü ü, X x, Y y.

Võõrtähti, mida tarvitatakse eesti keeles võõrsõnade ja eriti võõrnimedede kirjapanemisel, on 10:

e, č, f, q, š, z, ž, w, x ja y (= üpsilon).

64. Ülesanne. Kirjutada tähestik (suured ja väikesed tähed) oma vihikusse!

65. Ülesanne. Võõrtähtedega tutvumiseks kirjutada oma vihikusse ja lugeda valjusti järgmises kirjutises esinevaid võõrnimesid!

Visby (loe visbi) linn Ojamaa ehk Gotlandi saarel on ajaloos tuntud kaubasadam. Väikesed Fär-saared Atlandi ookeanis ja külm Gröönimaa kuuluvad Taanile. Taga-Kaukaasias asetseb Nõukogude vabariik Aserbaidžan, mille pealinnaks on kuulus õlilinn Bakuu. Lõuna-Uuralis asetseb Baškiiri vabariik. Leningradis on kuulus kunstikogu Ermitaaž (asut. 1765), mis on maailma tähtsamaid kunstimuuseume. Iga ladina keele õppija on lugenud midagi rooma kirjaniikust Cicero'st (l. tsiitsero). Kuulus loodusteadlane Charles (l. tšaalz) Darwin on põlvnemisõpetuse rajajaid, mida kutsub darvinismiks. Väikeses mägiriigis Šveitsis käib aastas umbes 1 miljon turisti ehk huvireisijat. Põhja-Kaukaasias asetseb kuulus NSV Liidu kuurort Železnovodsk. Esimese kõnekunsti-käsiraamatu kirjutab rooma kirjanik Quintilianus (l. kvintiliaanus). P.-A. Ühendriikide pealinn on Washington (l. uošington). Alaska poolsaart läbib suur Yukon'i (l. juukon) jõgi. Kreeka-Pärsia sõdadest on tuntud Pärsia kuningas Xerxes (l. kserkses).

66. Ülesanne. Selgitada, missugused vene tähed vastavad ladina tähtedele š, z, ž ja häälikühendele *ts, tš ja štš*. Kirjutada ladina tähtedega venekeelseid sõnu, kus esineb tähendatud häälikuid!

67. Harjutus. Koostada oma klassi õpilaste nimestik tähestikulises järjekorras, arvestades ühise esimese tähe puhul ka järgnevaid tähti!

68. Harjutus. Kasutades mingit sõnastikku (näit. M u u g i „Väikest õigekeelsus-sõnaraamatut“), leida järgnevate sõnade tähendus ja kolm esimest käänet!

uljas, žilett, diplom, import, efekt, defekt, eepos, tsere-moonia, šabloon, zooloogia, ballaad.

69. Harjutus. Järjestada tähestikuliselt alljärgnevate eesti kirjanike perekonnanimed!

J. Semper, F. R. Faehlmann, F. R. Kreutzwald, D. Vaarandi, C. R. Jakobson, L. Koidula, M. Veske, A. Reinald, E. Bornhöhe, A. Saal, Jakob Liiv, Juhan Liiv, A. Haava, E. Männik, A. Kitzberg, E. Vilde, E. Särgava, F. Tuglas, O. Luts, J. Schmuul, A. Tammsaare, J. Barbarus, J. Kärner, J. Sütiste, M. Raud, K. Merilaas, R. Parve, A. Jakobson.

70. Ülesanne. Tutvuda alljärgnevate rahvusvaheliste sõnade ja uuslaenudega, tarvitades nende tähenduse selgitamiseks vajaduse korral sõnastikku!

šeflus, brošiür, prožektor, tušš, dušš, bolševik, tšekk, loož, oranž, tšello, šokolaad, žurnalist, fašist, džäss.

Tä h e l e p a n n a : t kõrval esineb s, d kõrval aga z.

K o k k u v ö t t e k s : Uuslaene ja rahvusvahelisi sõnu kirjutatakse harilikult nii nagu hääldatakse.

V õ ö r n i m e s i d kirjutatakse nii, nagu selles keeles, kust see nimi pärit.

Ainult üldtuntud geograafilisi nimesid kirjutatakse ka hääldamise kohaselt. (näit. *Taanimaa, Kreeka, Riia, Hel-singi, Neeva, Aasovi meri, Amuuri jõgi* jne.)

71. Harjutus. Täita lünk, tarvitades õigesti järgmisi tähti: s, š, ts, tš, z, ž, dž!

Meie kool on lähima kolhoosiga —eflusvahekorras. Nõukogude ajal on ilmunud väga häid bro—üüre poliitilise kirjanduse alalt. Eesti NSV-s toodavad —ementi Kunda tehased. Mu koolivend õpib —ellomängu. Summa kättesaamiseks esitati pangale vastav —ekk. Pärast võimlemist käidi du—i all. Autod seisavad garaa—is. Lõunavabariikidest toodi häid maitsvaid oran—värvilisi mandariine ja apelsine. „Estonia“ teatrisaalis on mitu loo—i. Kes õpetab teile —ooloogiat? Kooli lugemislauas käib mitu —urnaali. Moodsat tantsumuusikat nimetatakse —ässmuusikaks. Armees aastapäeva puhul oli öine taevaskogu pealinna kohal pro—ektoritest valgustatud. Meie kuulsusrikas armee vabastas meid bol—evike partei juhtimisel saksa fa—istlikust ikkest.

Väga paljud teistest keeltest laenatud sõnad on saanud aja jooksul täiesti eestipärase kuju. Neil on rõhk esimesel silbil, nad algavad *k*, *p* või *t*-ga ega sisalda võõrhäälikuid.

Niisugused sõnad on:

pagas	taanlane	kips
plokk	topelt	kummi
plus	toos	kraad
		kitarr (om. kitarr)

Kuid on ka niisuguseid teistest keeltest laenatud sõnu, mis algavad *g*, *b* või *d*-ga. Näiteks:

bensiin	deklamatsioon	gaas
botaanika	dialoog	geograafia
büroo	delegaat	graniit
bassein	demokraatia	grusiinlane
bass	diivan	galerii
baas	dünamo	gripp

72. Harjutus. Kirjutada järgmises lauseis kriipsu asemele *b* või *p*, *d* või *t*, *g* või *k*! Vajaduse korral kasutada sõnastikku.

b — p

Põlevkivist saadakse ka —ensiini. Eestlaste ustavusest jutustab —allaad „Ustav Ülo“. Tutvusime Tartu Riikliku Ülikooli —otaanikaaiaga. Tallinna ehitati supel—assein, kus võib talvelgi supelda. Reisijad ootasid —agasi kättesaamist. Mu õdedest on üks —londjuukseline, teine aga —rünetne. Reisi—üroo on avatud ka puhkepäeval.

d — t

Õpilased esinesid rahvamajas —eklamatsioonidega. Esi-tati ka huvitav —ialoog. Sünnipäeval sõime —orti. Otsin apteegist gripi—ablette. Isa tellis artellist uue —iivani. Elektrimasinat nimetatakse —ünamoks. Ka meie vallast sõitis mitu —elegaati kolhoosnikute kongressile. Nõukogude —emokraatia on ainuke õige rahva—emokraatia.

g — k

Aastal 1948. valmis —aasijuhe Kohtla-Järvelt kangelas-linna Leningradi. Lauuluansamblis mängisid kaasa ka man-doliinid ja —itarrid. Irboska ümbruses leidub —ipsi. —rupp ratsanikke sõitis tugevas —alopis hipodroomi suunas. Suure Isamaasõja kangelastele ehitati —raniidist monument.

MURDELISTEST JA VÕÕRAPÄRASTEST VORMIDEST.

Sageli tarvitatakse kõnes ja kirjas sõnu ebaõigel kujul. Peamiselt on niisuguste vigaste keelendite põhjuseks mingi võõrkeel, mis eesti keelt on mõjutanud, või jälle kohalik murdekeel. Märgime siin mõningaid sõnu, milles sageli eksitakse.

Ena kinkis Virvele sünnipäevaks uue pluusi. Ma oskan mängida mandoliini ja kitarri. Siin maanteel on kardetav kurv, mida tuleb mootorsõidukeil eriti silmas pidada. Joonistasin legaali abil toreda kurvi. Igas pumbas on harilikult

liikuv kolb. Aurumasina kolvi völl parandati. Tugevajõulisil mootoreil on harilikult mitu kolbi. Isa ostis meile grammo-
foni. Raudteel ja trammil on **konduktor**, kes kontrollib (mitte kantrollib) pileteid. **Euroopas** (mitte Öiroopas ega Evroopas ega Jevroopas) on vähe tulemägesid. Palun, ulata mulle see **taldrik!** Seinalehest ilmub peatselt uus **number**. Kala-
kombinaadile ehitati uus **kelder**. Kuhu sa lähed (mitte Kus sa lähäd?)?

73. **Ülesanne.** 1) Koostada jutuke või lauseid, kus on tarvitatud antud keelendeid õigesti!

2) Koguda teisi teie ümbruse kõnekeeles esinevaid keelendeid, mis kirjakeelest (s. o. õigest hääldamisest, muutmisest jne.) erinevad, ja arutada need klassis emakeeleõpetaja kaasabil läbi!

Helilised ja helitud häälikud.

Meenutada, vaadeldes tähestikku, millised häälikud on täishäälikud ehk vokaalid ja millised kaashäälikud ehk konsonandid!

Selgitada, hääldamisel kõrisõlmele kätt pannes, millised kaashäälikud on helitud, võõrhäälikuid kaasa arvates!

Kergemaks meeldejätmiseks asetame helitud häälikud järgmisse riimitud järjekorda

g(e), b(e), d(e), k(a), p(e), t(e)
(e)s ja h(a), (e) f ja š(a)

74. **Harjutus.** Tuletades meelde õpitud reeglit, et helitute häälikute kõrvale kirjutatakse harilikult **k, p, t**, panna kriipsu asemele õige täht!

Teis—re—Jaanil kasvasid sel sügisel väga suured ka—sad.
Sõi—sime loo—sikuga Lõpetaguse oja suudmesse, kus
pa—sus roos—ikus pesi—ses palju linde. Pei—sime

loo—siku roogude varju ja tõe—sime kim—sud-kom—sud kaldale. Siin—seal vil—satas linde roogude ladvus ja põõsas—e vahel. Tan—sis—leval sammul joo—sime Teis—re suunas, sest oli ilus sügispäev ning meie tee edenes hõl—sasti. Teis—rel is—us kor—susnäoline vanaemake u—sepakul ja kooris suuri kü—si õunu. Peagi saime ka—sakaubale ning sõi—sime taas koju. See oli huvitav ret—.

Vaadelda, kuidas sõnadele liitub liide **-ki** või **-gi**!

Liide -ki helitute häälikute järel	Liide -gi heliliste häälikute järel
õlg + ki = õlgki	kuu + gi = kuugi
leib + ki = leibki	kellele + gi = kellelegi
laud + ki = laudki	siin + gi = siingi
söök + ki = söökki	pall + gi = pallgi
kapp + ki = kappki	loom + gi = loomgi
latt + ki = lattki	pann + gi = panngi
kass + ki = kasski	naer + gi = naergi
aitäh + ki = aitähki	krohv + gi = krohvgi

Pidagem meeles: 1. Helitutele häälikutele liitub liide **-ki**, helilistele aga **-gi**.

2. Liite **-gi**, **-ki** puhul tuleb sõna väljakuulutada nii, nagu ta kirjutatakse ilma liiteta (ühtegi tähte ära jätmata) ja siis liita **-gi** või **-ki** vastavalt reeglile (*lattki*, *panngi*, *kukkki* jne.).

75. Harjutus. Asetada kriipsu asemele liide **-gi** või **-ki** ja panna puuduvad kirjavahemärgid!

Tulid mehed tulid poisid viimaks kõndisid naised— rannale et vaadata saabunud mehi uut laeva ja muud—. Tugevaim mees— ei suuda karuga käsitsi võidelda. Osava hüp-

pega vibutas orav— end lähemasse põõsasse siis lendašid siia kuldnohk tihane ja vana vares—. Ta läks välja ega tulnud— tagasi. Suurest rõõmust unus ütle mata aitäh—. Kui leiaksime kuskilt varju—! Nüüd see läheb— päris hea hoo- ga. Ega ma unusta sind—, oma head sõpra. Kül m sillutas järved jõed ja põhjatud rabad—. Põrutusest varises krohv—. Varsti jõudsi me— kaldale kuid nüüd leidsime et olime täiesti sisse piiratud. Siis— leiab tubli nõukogude sõdur igale olukorrale õige lahenduse.

Erandlik g, b, d helitute häälikute kõrval.

76. Harilikult kirjutatakse helitute häälikute (*g, b, d, k, p, t, s, h, f, š*) kõrval *k, p, t* (vt. p. 88), kuid sellel juhisel on ka erandeid. Õnneks on need erandid reegli p ärased, s. o. nad alluvad sellekohasele juhisele.

Vaadelda antud sõnades helitu hääliku kõrval kirjutata- vat tähte.

<i>Sõna algvorm</i> (nimetav kääne või <i>ma</i> -tegevusnimi)	<i>s</i> või <i>k</i> ilmub helitu hääliku kõrvale sõna muutmisel
jalg	jalgsi
kärbes	kärbsed, kärbseid
kuldne	kuld sed, kuldsele
raudne	raudsed, raudset
hüüdma	hüüdsin, hüüdke
hoogne	hoogsasti
sõudma	sõudsi me, sõudke
andma	andsin, andke
hoidma	hoidsin, hoidke
kartma	kartsid
jooksma	jooksid

Juhis: Kui sõna muutmisel helituhäälik (s, k vms.) satub b, d, g kõrvale, jäävad b, d, g püsima (püüdma — püüdsin).

Muidugi püsivad ka sõna algvormis esinevad k, p, t, sõna muutmisel muutumatult (kartma — kartsin).

77. Harjutus. Kirjutada kriipsu asemele k, p, t või g, b, d!

Hiilisime var—si vaenlase selja taha. Kuulipilduja tuli ei jäänu—ki enne vait, kui meie rühma mehed jõu—sid selle granaatidega vaikima sun—ida. Nüüd edenes rünnak hoo—sasti ja õhtuks olime umbkaudselt $\frac{3}{4}$ linna vabas—anud. Ärge kar—ke raskusi, vaid õppige neid või—ma! Tun—sime end väsinuna ja hei—sime puh—ama. Sõu—ke kiiremini, mehed! An—ke andeks, ma ei tah—nud teid sellega sugugi solvata. Võ—sime ette huvitava ma—ka. Läksime jal—si Ontika ümbrusse pankrannikule, et vaadelda sealset me—sikut, ür—set loodust. Kolhoosnikud kün—sid tänavu üle saja hektari sügisküнди. Öises vaikuses ei hääli—senud lin—ki. Toaõhk tundub um—sena, kui ei teos—ata küllal—ast tuulutust. Vanade endisae—sete linnaosade asemele on Moskvas kerkinud uued tore—ad linnaosad. Nagu näh—ub sellest—i, areneb nõukogude elu jõu—sasti.

78. Harjutus. Koostada lauseid, tarvitades antud sõna—dest käskiva kõneviisi mitmuse teist pööret!

kiindma
hoidma
seadma
päästma
püüdma
leidma
kartma

Kündke kesa aegsasti, seega hävitate umbrohtu!

Vaadelda alljärgnevate liitsõnade õigekirjutust!

raud	— raudtee, raudplekk, raudpuur
king	— kingsepp, kingloom
plekk	— plekksepp, plekkkarp
umb	— umbsõlm, umbkaudne
õlg	— õlgkübar, õlgkatus, õlgkate
hüüd	— hüüdsõna
alg	— algkool, algseis
kesk	— keskkool, keskküte jne.

Juhis: Liitsõnu kirjutatakse nii, nagu need liitsõnad, millest liitsõna koosneb.

79. Harjutus. Tuletada liitsõnu antud sõnadest!

kiir (+ rong, + marss, + käskjalg), *sulg* (+ padi, + kaal, + kerge), *vask* (+ katel, + kraan, + toru), *laud* (+ põrand, + kast, + tahvel, + barakk), *mansard* (+ kord), *täht* (+ tähelt, + saadetus, + kiri), *raud* (+ tee, + uks, + kast, + bassein, + tala), *kott* (+ pime), *suur* (+ rätt, + riik), *umb* (+ sõlm, + tänav).

Näidis: *kiirrong*, *kiirmarss* jne.

80. Harjutus. Täita lünk õigesti!

Kär—sed sumisesid, rau—sed väravad, kul—set sõrmust, Rau—sepa Erna, Siberi rau—tee, võ—ke raamatud kaasa, igakül—set arengut, täi—ke toober veega, sea—ke kõik korda, lah—ised aknad, kan—sime haavatut, kahejal—sed olevused, nad kaebasid ja kur—sid, nu—sid haledasti, hüü—sime valjusti, hõi—asid rõõmsasti, lo—sakad taimed, üks—i ei sünni targana, kin—sepp parandab kingi, nüü—sel ajal, hundid mur—sid, lei—sin noa, lõh—ised ja kat—ised käed, hoo—sad toimetused, ümberkau—sed elanikud, hur—sik ehk majahütt.

81. Harjutus. Tuletada liitsõnu ja kasutada neid lauseis, tarvitades antud sõnu!

all + pool, rist + tee, papp + karp, puss + nuga, metall + raha, lõpp + eksam, umb + sõlm, siid + sukk, raud + tee, pikk + silm, pott + kivi, laud + sein.

82. Harjutus. Täita lünk õigesti!

—okolaad on väga toitev mai—seaine. Viuli suured sugulased on —ello ja kontra—ass. —ehhoslovakkia rahvavabariik vabastati fa—istlikust ikkest Nõukogude armee abiga. Nüü—sel ajal on üldiselt levinud —elsiuse termometer. Kaevanduse —ahtidesse seati elektervalgustus. Õppisime näiden—it, —eklamats—oone, laule ja tantse. Lõ—eksamid algavad —aikuu kes—paiku. Leningradi kii—ong väljub Balti jaamast kell 11 õhtul. Kõigi kes—oolide õpilased võistlesid joo—sukrossis. Allikast hoovab krista—selget vett. Suures Isamaasõjas tegid vaenlasele mitmekül—set kahju meie kuulsad partis—nid. Mere ääres asetses päästejaam, mille ülesandeks on abis—ada hukkuvaid laevu, p—sta nii inimesusid kui ka varandusi. Pöörake ris—ee kohal paremale, siis leiategi otsitava küla. Mõned poisid teevad tööõpetuse tunnis pa—karpe, teised aga pu—noatöid.

H sõna algul.

Tuletada meelde, missugused sõnad algavad *h*-ga, missugused ilma *h*-ta!

Tabelis on esitatud mõningaid *h*-ga ja *h*-ta esinevaid sõnu, millede kirjutamisel sageli eksitakse. Jälgida hoolega nende õigekirjutust!

<i>h</i> sõna algul	<i>h</i> puudub
<i>habras, hapra</i>	<i>aas</i>
<i>hajameelne</i>	<i>aevastama</i>
<i>hagu, hao</i> — kuiv oks	<i>agu, ao</i> — koit; ka eha
<i>hais, haisu</i>	<i>ais, aisa</i>

hale, haleda — kurb
halg, halu — puulõhandik
hallikas — hallivõitu
haru — oks, jõeharu, haru-
 nev osa
harutama — harguma pane-
 ma (lõnga)
harv, harva — hõre
haigutama
hanguma
higi, higistama
hiilima — varitsema
hind, hinna — tasu
hirv, hirve — teatud loom
hoid, hoiu — hoidmine
hang
haug
harva
hubane — kodune
heietama
herilane
hernes
hiigla, hiiglane
hulkuma
hunnik
hurtsik
hõre
hõõguma
hõõruma
hämmastuma
härdesti
hütt

ale, ale — sõõrd, kütis
algama, algus
allikas — läte
aru — mõistus; kuiv rohu-
 maa
arutama — küsimust jne.
 käsitlema
arv, arvu
elevus
ere, ereda
igivana, igihaljas
iil, tuuleiil — puhang
ind, innu — vaimustus
irv, irvitama — naer, naerma
oid, oiü — aru, mõistus
oigama
opman

uluma, ulguma
ulgumeri
ummik
undama
õõtsuma
äbar, äbarik
ädal
äge, ägeda
ägisema
äkiline, äkki
ärev
ärgas, ärksus
ässitama
ääs — sepakolle

83. **Harjutus.** Kirjutada kriipsu asemele *h*, kui see on nõutav, või kirjutada alljärgnev pala etteütlluse järgi!

Kevadine päike kiirgas —eredasti läbi seinapragude —einaküüni. See —äratas Juku, kes magas vanaisaga —intel. Nad olid —eile —õhtul tulnud järve —äärde kalale ja pannud —unnad sisse. Udu oli —õljunud aasa ja järve kohal, metsast oli kostnud karjaste —uikeid ja koerte —aukumist. Juku oli olnud —innukalt ja suure —oolega töös undade järve panemisega. Seda juhtub —arva, et tema unna otsa tuleb suur —aug. Vanaisa —oiatas teda, et ta liiga ei ruttaks ja unna nõöre sassi ei ajaks. Neid on järvel tülikas —arutada. Undade asetamisel peab olema —oidu, muidu ei saa kala kunagi. Nüüd valdas Jukat suur —elevus, kuidas on kaladega. —äkki liigutas end ka vanaisa, —aigutas kuuldavalt ja —õõrus uniseid silmi. „Tere hommikust, vanaisa! Kas ruttame järvele?“ — „Oh, ära ole nii —äge, enne ikka sööme, siis läheme,“ vastas vanaisa. Nad tõid —agu, süütasid tule ja valmistasid —einet. Juku küpsetas —õõguvail sütel ühe soolasilgu, mis maitses —üsna kenasti. Lõpuks asusid nad minekule. Vaiksel —ommikul —elisesid nii kenasti karjakellad. Rohi oli lopsakas ja märg kastest. Suure lepa kõrval —õitses juba —iire—ernes. Kui —arv mets lõppes, paistiski järv. See oli —ommikul veel kenam kui —õhtul. Kalapüügi põnevus —erutas Jukat nii, et võttis kohe —igistama. —ennäe, esimese unna otsas kohe kala! Oli noor —aug, vähe —eeringast suurem. Asi seegi.

84. **Harjutus.** Koostada lauseid, kus on tarvitatud sõnu: agu, hagu, arutama, harutama, harv, arv, uluma, äge, äkiline, hõre!

Häälikute pikkus ehk vältus.

Võrrelda jämendatult trükitud häälikute vältust ehk pikkust, hääldades tabelis antud sõnu valjusti! Koostada

suuliselt lauseid, milles esineb antud sõnu samasugustes väl-
detes häälikutega!

I välde (lühike häälik)	II välde (pikk häälik)	III välde (ülipikk häälik)
<p>Täna juhtus huvi- tav nali.</p> <p>Kuri koer ei hau- gu palju.</p> <p>Keda teie otsite?</p> <p>Naabrid kolivad homme.</p>	<p>Meil kasvasid suured kaalid.</p> <p>Kuuri uks on kin- ni.</p> <p>Täna keedeti ja- huputru.</p> <p>Koolimaja ehitati a. 1946.</p>	<p>Sõin maitsvat kaali.</p> <p>Kandke puud kuuri!</p> <p>Vesi hakkas kee- ma.</p> <p>Lapsed lähevad kooli!</p>
<p>Lina kasvab põl- lul.</p> <p>Küla lõpus on ük- sik vare.</p>	<p>Meie linnad kas- vavad jõudsasti.</p> <p>Kinnita oda uue varre otsa.</p>	<p>Nõukogude Liidus on viis kange- laslinna: Mosk- va, Leningrad, Stalingrad, Se- vastopol ja Odessa.</p> <p>Kas oskate teha vurri?</p>
<p>Hobuse kabi on haige.</p> <p>Hanesulgedest pa- di on pehme.</p> <p>Esimene vagu on raskeim.</p>	<p>Kapi uks on kin- ni.</p> <p>Lati otsa löödi nael.</p> <p>Rehala lakas on koorem heinu.</p>	<p>Toas on kaks kappi.</p> <p>Vajaksime veel latte.</p> <p>Poiss ronis lakka.</p>

Kokkuvõte: 1. Hääliku pikkuseks ehk välteks nimetakse selle hääliku häälendamiseks tarvitatud aega.

2. Häälikud võivad esineda kolmes pikkuses ehk vältes.

3. Lühike ehk I välde kirjutatakse ühekordse tähega.

4. Pikk ehk II välde ja ülipikk ehk III välde kirjutatakse kahekordse tähega (välja arvatud *k, p, t* ja *f, š* välted).

5. *k, p, t*-l on võimalik kirjas märkida kõik kolm vältet: I välde — *g, b, d*; II välde — *k, p, t*; III välde — *kk, pp, tt*.

6. Häälikutel *f* ja *š* esimene välde puudub, teine välde kirjutatakse ühe, kolmas kahe tähega.

Tähele panna: *h* ja *v* esineb tavaliselt ainult I ja III vältes (*keha*, — *kehha*, *kivi* — *kivvi*), kusjuures *h* võib teises vältes esineda võõrsõnus (om. *šahhi*) ja *v* — murdekeeles (*kavva* täh. 'kaua'); *j*-il märgitakse ainult I ja III vältet (*maja* — *majja*).

85. Harjutus. Koostada lühilauseid, kus esinevad kõigis kolmes vältes häälikud *i, õ, ä, ö, ü, l, m, s*!

Näidis: Tuli kiri. Siilil on okkad. Kass püüab hiiri.

86. Harjutus. Määrata jämedamalt trükitud hääliku välde!

Hommikul ruttavad töötajad tööle: kes vabrikusse, kes põllule, kes merele. Mäe veerul kasvab jässakas mänd. Tiguroni piki keppi. Püssipauk kajab läbi laane. Läki nüüd seeni otsima, tänavu on ilusad seened. Lapsed on väledate näppudega. Varsti katab lumi maad nagu valge samet.

Näidis: Hommikul (*m* — II v.) ruttavad (*t* — III v.) jne.

87. Jälgida antud sõnade õiget kirjutusviisi, hääldada neid õigesti ja pidada meeles nende kirjakeelne kuju!

<i>l, m, n, r</i> on I vältes	<i>l, m, n, r</i> on II vältes
talitama, talitus	Tallinn, tallinlane
talutama (pimedat jne. teel juhtima)	tallutama (taldu alla lööma)
amet	tellingud
emis	tellis(kivi)
koma	hommik
ometi	kummardama
samet	ümmargune
samuti	hunnik
sumadan	kannikas
kuni	lännik
seni	sõnnik
vanik	hurraa
erutama	ärritama
koridor	varrukas
	grammofon

88. Harjutus. Koostada lauseid, kus esinevad punktis 87 antud sõnad!

Väldete erandlik kirjutamine.

89. Väldete vaatlemisel tegime kokkuvõtte, et kolmas väld nagu teinegi märgitakse kahekordse tähega. Ometi on eesti keeles rühm sõnu, kus sõna lõpus olev kolmanda-väldeline häälik kirjutatakse ühekordselt.

Vaadelda allpool antud tabelis olevaid sõnu ja võrrelda neid omavahel!

ma ehk mina	ma õpin	maa	maa on märg
sa ehk sina	sa õpid	saa	pimedas ei saa õp- pida
me ehk meie	me õpime	mee	jõime head mee- jooki
te ehk teie	te õpite	(sõnast <i>mesi</i>)	
mu ehk minu	mu vend on õpetaja	tee	pikk tee ; ära tee haiget!
su ehk sinu	su õde käis meil	muu	muu asi mind ei huvita
ja	pioneerid ja teised	suu	mu suu on natuke haige
mul ehk mi- mul	mul on kaks venda	jaa ehk jah	„Kas sõidad ka?“ — „ Jaa. “
tal ehk temal	tal on palju tööd	mull	ilus seebimull
kel ehk kellel	kel tööd,	tall	tall määb kenasti
sel ehk sellel	sel leiba	kell ..	kell tiksub
		sell	sell — äriteenija- müüja ja õppi- nud töölise oma- aegne nimetus
tol ehk tollel	tol poisil on raamatuid	toll	toll on pikkus- mõõt
tas ehk te- mas	tas on kava- lustki	tass	kohvitass, alus- tass jne.
tos ehk tol- les	tos mehes on vähe jõudu	toss	ära ole toss !
las ehk lase	las ta läheb pealegi!	lass	võta piimalass kaasa!
kas	kas oled söö- nud?	kass	kass on koduloom

Peale tabelis esitatud sõnade kirjutatakse ühekordse lõpphäälikuga veel: **ta** (= tema), **ju** (= juba), **ka**, **sul** (= sinul), **mil** (= millel), **mus** (= minus), **sus** (= sinus), **kus**, **kes**, **mis**, **on**, **man** (= juures), **et** ja kõik **h**-lõpulised abisõnad: **jah**, **ah**, **oh**, **noh**, **säh**, **aitäh**, **kah** jne.

Ka sõna **nad** kirjutatakse ühekordse **a**-ga.

Juhisepäraselt kahe tähega kirjutatakse sõnad: **see** — **need**, **too** — **nood** ja **küll**.

90. Ülesanne. Seletada, millega on põhjendatud sõnade **ma**, **sa**, **mul**, **sul** jne. erandlik kirjutamine!

91. Harjutus. Kirjutada klambreis olevad tähed ühe- või kahekordselt, nagu on nõutav!

Ke(l) king pigistab, kü(l) see ütleb. Kanaku(l) viis mu(l) tänavu sa(m)uti kõik kanapojad ära. Ta(l) pole täna ka(n)ikat leibagi kaasas. T(e) tööd töö-ajal, aja ju(t)u ju(t)u-ajal! Ke(l) janu, se(l) jalad. Vana tornike(l) köhis oma kivisest rinnast kaksteistkü(m)end pauku. Oktoobripühadel oli m(e) kooli esikülge ehitatud va(n)ikutega. M(u) onu võitis laenupiletiga päris hu(n)iku raha. Ei nüüd m(u) asi aita, kui tuleb minna mu(l)gi abiks, ku(n)i tugevamaid tuleb. Hu(r)aa! võit on meie. Meie pealinnas Ta(l)innas käib hoogne taastamistöök; kerkivad te(l)ingud ja valmivad hooned, veerevad te(l)iskivi-, tsemendi- ja lubjakoormad. Et se(l)es töös aga saavutada suuremat pinget, ei s(a) põl-lumees jääda ükskõikseks: m(a) annab linnale leiva, linn m(a)le kõik m(u). Kü(l) siis näete, mi(l)ine on m(e) m(a) viisaastaku lõpul!

92. Vaadelda ülipika hääliku kirjutamist kaashäälikute ühendis (konsonantühendis)!

Ülipikk kaashäälik täishääliku
kõrval on **kahekordne**

Ülipikk kaashäälik, moodus-
tades kaashäälikute ühendi,
on **ühekordne**

vapper
leppima
lõpp
täpp
lipp
nukker
linn
kass
võtta, võttis
kallama, homme jne.

vaprad
leplik, leplikkus
lõplik, lõpmatu
täpne
lipnik, lipkond
nukrad, nukralt
linlane, tallinlane
kaslane
võtma, võtsid, vastuvõtlik
kaldu, hambad, homsed jne.

Juhis. Konsonantühendis kirjutatakse harilikult kõik tähed ühekordselt.

93. Erandlikult kirjutatakse kahekordselt **ülipikk s**, kui ta esineb *l, m, n, r* järel (kuigi ta moodustab ka konsonantühendi), kui temale ei järgne kaashäälikut (vrd. mürsk).

s I vältes, ühekordne

pulsilöök, valsisamm
simssi äärel, simssid
avansisummad
punaväelased marsivad
õuel marsitakse

s III vältes, kahekordne ka
konsonantühendis

tantsin valssi, katsun pulssi
värvin ahju simssi
saime avanssi
marss, orkester mängib
marssi
lõbus on marssida

T ä h e l e p a n n a ! s e i o l e ü l i p i k k j a k i r j u t a t a k s e ü h e - k o r d s e l t s õ n a d e s *kõrs*, (lille) *vars*, *pars* (om. parre), *õrs* (om. õrre) jne.

94. Harjutus. Kirjutada klambreis olev täht ühe- või kahekordselt, nagu on nõutav!

Kui kevadel õitsesid ko(p)lis toomingad, siis oli seal hea joosta ja hü(p)ata. Keset va(l)da asetseb suur pi(k)lik hoone. Sõdurid mar(s)isid uhkel mar(s)isammul tribüüni eest mööda. Arve kohaselt tuleb maksta kuu(s)ada rubla ja nelikü(m)end kop. Kui anda kuuskü(m)end kü(m)nerubla list ja neli kü(m)nekoopikalist, siis on vist õige. Ostšime liitri kir(s)e. Rahvatantsijad tantsisid viru val(s)i ja jooksupolkat. Fajan(s)nõud on odavamad kui portsela(n)õud. Nad jõid paar klaasi mor(s)i, tantsisid ühe val(s)i ja siis lahkusid peolt. Meil on ho(m)seks palju tööd, sest ho(m)e on kuus tu(n)di. Miks istud nii nu(k)ralt? Orjaajast on säilinud palju nu(k)raid rahvalaule. Küsimus jäi lõ(p)likult otsustamata. Oktoobripidustuste aktuse lõ(p)sõna ütles direktor. Seinalehes ilmus huvitav arti(k)el spordiko(l)ktiivi sügisesest tegevuskavast. Olen kirjutanud seinalehele mõne arti(k)li. Arst katsub haige pul(s)i. Ta(l)i(n)a ja Nai(s)aare vahe pole suur. Hulk ta(l)i(n)lasi sõitis Piritale kaunist puhkepäeva veetma. Meie hobusel on var(s).

95. Harjutus. Kirjutada 1) mitmuse nimetav ja omastav sõnadest *märss*, *varss*, *simss*, *vars*, *kõrs*, *seanss*, 2) *da*-tegevusnimi ja kindla kõneviisi olevik sõnadest *mars-sima*, *porssima*, tarvitades neid muuteid lausetes.

96. Harjutus. Tuletada meelde, kas konsonantühendi reegel kehtib ka sõnade liitmisel, ja täita alljärgnevais lauseis lüngad, nagu on nõutav!

Ris—ahukal on kuus tahku. Katla vas—raanid tuleb hoida puhtad. Ekskursandid liikusid päris kiirmar—il rau—teejaama, et jõuda kii—ongile. Poisid hü—asid kau—

gust ja kõrgust, aga väiksed lapsed hü—lesid ja kekslesid muidu ümbe—ingi. Suuremad elamud ehitatakse kes—üttega. Vist iga talli—lane teab, kus asub Te—iskivi tänav. Nõukogude Liidu al—kool on neljaklassiline. Al—ohol on tervisele kahjulik. Lapsed jalutasid ko—idoris ja vestlesid. Lõ—matu arvude rida, mis esines viie aasta plaanis, on muutumas kä—evõidetud heaoluks.

97. Harjutus. Kirjutada antud sõnadest nimetav, omastav ja osastav kääne ainsuses ja mitmuses! Pidada silmas konsonantühendi ja helitute häälikute reegleid!

valss, simss, vapper, kümme, kõrs, vars, varss, artikkel, kukkur, vald, raudne, kärbes.

N ä i d i s:

Ainsus			Mitus		
Nimetav	Omastav	Osastav	Nimetav	Omastav	Osastav
pulss	pulsi	pulssi	pulsid	pulsside	pulsse

PIKK VOKAAL JA DIFTONG.

Kaks isesugust täishäälikut kõrvuti moodustavad kaksik-täishääliku ehk diftongi.

Näiteks lauses

Aias õitsevad õunapuud

on *ai, õi, õu* — diftongid ehk kaksiktäishäälikud.

Tähele panna, missuguses sõnas on diftong *ai, oi, üi*, mis-suguses *ae, oe, äe*!

ai, oi, äi	ae, oe, äe
kaine, laine, naine painutama, painduma, aiva oinas, oigama päike	aed, kaebama, kaenal laen, laenama, vaenlane koer, poeg päev, päevik, päevitama neid päevi

Tähele panna, missuguseis sõnus on *ää*, missuguseis *ea* ja missuguseis võib nii või teisiti (kas *ää* või *ea*)!

Õige ainult <i>ää</i>	Õige ainult <i>ea</i>	Võimalik <i>ea</i> või <i>ää</i>
<i>hää</i> l, <i>hää</i> lik <i>hää</i> ldama <i>pää</i> stma <i>rää</i> kima <i>vää</i> rt <i>pää</i> sema	<i>pea</i> (= varsti) <i>pea</i> tselt <i>pea</i> tama, <i>pea</i> tuma <i>sea</i> dma, <i>sea</i> dus <i>tea</i> dma, <i>tea</i> dus	<i>hea</i> e. <i>hää</i> <i>pea</i> e. <i>pää</i> <i>peal</i> e. <i>pää</i> l <i>pealik</i> e. <i>pää</i> lik <i>seal</i> e. <i>sää</i> l <i>teal</i> e. <i>tää</i> l.

Tähele panna, kuidas kirjutatakse järgmisi sõnu!

*hõõ*ruma, *kõõ*m, *lõõ*ts, *mõõ*k, *põõ*sas, *rõõ*m, *sõõ*m, *sõõ*r-
med, *võõ*ras, *õõ*tsuma.

Kõigis neis sõnades esineb pikk täishäälik *õõ*.

Diftong *õe* esineb sõnus *nõel*, *sõel*, *õel*.

Jälgida, kuidas kirjutatakse järgmised sõnad!

*hüü*dma, *küü*nal, *küü*rima, *küü*s, *lüü*a, *müü*ma, *müü*r,
*nüü*d, *püü*dma, *süü*, *süü*tama, *tüü*rima jne.

Kõigis eestikeelseis sõnus kirjutatakse alati *üü*, kuigi seda hääldatakse tihtilugu *üi*. Meeles tuleb pidada, et võõr-

sõnades tuleb ka h ä ä l d a d a üü (mitte üi) : fiiüsika, pliiüš, reviiü jne.

98. **Harjutus.** Kirjutada kriipsu asemele, mis on nõutav!

a) e või i

La—ne veereb la—ne jälil. Va—nult kostab pillihääl. Möödus hulk kauneid laagripä—vi. Noori ei suuda raskused pa—nutada, sest neid juhib õ—lis patriotism. Ärge kurtke ega ka—vake! Laastutuli ja la—nuleib ei kesta kaua. Ka võitluspä—vil juhtigu meid ka—ne mõistus. Mõnus oli pioneerilaagris mererannal pä—vitada.

b) õ või e

Poisidki peavad oskama sokke nõ—luda. Rõ—m oli vaa data, kuis traktor kündis põ—sastega kaetud uudismaad. Mesilased, herilased ja kimalased nõ—lavad. Krohvikruus tuleb enne sõ—luda. Kalevipoeg tellis Soomest mõ—ga. Külalised peatusid võ—rastemajas. Lõokesed lõ—ritasid taeva all. Õ—la õnn ei õitse. Küll täna lõ—tsub tuul! Õ—nsasse puusse lendab vahel mesilassülem.

c) ää või ea

Laulutund algas h—leharjutusega. Kui pillid h—lde s—ti, kõlas esimese numbrina Aleksandrovi „Kantaat Stalinist“ koori ja orkestri h—l koosmängul. R—kige õiget emakeelt, h—ldage sõnu õigesti! P—stepaadid p—sevad vaevalt sellele kariderikkale kohale. Eesti keeles on üheksa täis h—likut. S—rast s—dust ei ole nüüd enam, et keegi saaks tööta süüa. Kiigu, mu paadike, kiigu vee p—l, kõla, mu lauluke, kõla, mu h—l! P—stke merehädalisi!

d) ü või i

Kes oli sü—di? Pü—dke hoolsasti edasi! Kes teist oskab paati tü—rida? Mü—ja oli tuntud. Nü—dsel ajal on elul teine hoog. Inimesel on kü—ned (ains. nim. kü—s) aga loomal kü—nised. Heinamaale ehitatakse kü—nid (ains. nim. kü—n).

99. Kordav harjutus. Liita *-ki* või *-gi*!

Kauss, kamm, lint, kurb, õu, linn, läksid, oranž, tušš, kass, praad, arg, sepp, võttis, tee, kaart, uks, aknad, endal, summa, summad, latt, kurk, konts, tald, ahv, šeff.

100. Kordav harjutus. Kirjutada kriipsu asemele kas *b* või *p*, *d* või *t*, *g* või *k*, nagu on nõutav!

Nõukogude armee väeosad oma hoo—sa rünnakuga valutasid tuntud kes—use ja rau—teesõlme. Jõu—sasti läksid nad edasi ja jõu—sid ühe jõekeseni, mille nad ületasid jal—si. Sakslased suu—sid siin vähe vastu panna kõigist pingutusist hoolimata. Kui hakkasid ründama meie moo—sad tankid, kasutas jalavägi soo—sat võimalust, et anda lööki vasakult tiivalt. See õnnestus—i suurepäraselt. Ae—sasti võ—sid meie laskurid uued tulepositsioonid, et sakslasi lakamatult jälitada. Ehk—i sakslased olid ehitanud tugeva kaitsevööndi, veeresid meie rau—sed tankihiiglased muu—kui edasi, et lüüa kiil vaenlase rindesse. Hoo—sat rünnakut jälgis armeekindral ise. Sanitarid kan—sid haavatuid sidumispunkti, näidates sealjuures suurt püsivust ja si—kust. Neil tuli abis—ada vaenlasigi, kuna need ei suutnud taganedes oma haavatuid ära kanda. Alles vas—u hommi—kut tuli vahetus ja väsinud mehed hei—sid magama. Nüüd kos—sid kahuripaugud mär—sa kaugemalt. Rinne nih—us edasi sügavale vaenlase maale.

101. Kordav harjutus. Kirjutada järgmises lauseis joone asemele kas *g*, *b*, *d*; *k*, *p*, *t* või *kk*, *pp*, *tt*!

g, k, kk

Enne äi—est te—is tuulevaikus. Ru—ipõllul laulis rääk. Kolhoosi põllul kasvab tänavu hea ru—is, just kui paju. See on nii tugev, et siga ei pääseks—i ru—isse. Meie küla taluni—ud tulid ko—u, et arutada, kuidas abistada üksteist vastasti—u külviplaani täitmisel. Läbirääkimistel osutati küllalt—i leidli—ust. Ta tuli i—a hilja koju. Ära selle tühja pärast ä—estu. Ä—e jäi põllule. Ä—e pulk murdus.

b, p, pp

Õ—ihimulistele noortele on kõik teed lahti. Õ—in praegu innukalt geograafiat, sest uus õ—ik on väga huvitav. Õ—e vahendina kasutan kaardiatlast. Õ—etaja küsis meilt õ—itud tükki põhjalikult. Poisid võimlesid ke—idega. U—uja päästeti pika ke—i abil. Ujumist peaks igäuks õ—ima. Pange raamatud ka—idesse!

d, t, tt

Pime—use ka—e all hiilisid meie sapöörid sügavale vaenlase kaeviku—e e—e, et teha eeltöid algavaks rünnakuks. Nad ru—asid, sest oli vaja kiiresti ülesanne täita. Nad ehitasid mi—u kaevikut ja tulepesa. Kui kerkis punane rake—, algas rünnak. Sapöörid olid tea—avad kohad mineerinud ja siis tagasi pöör—unud. Tuli ru—ata, et olla õigeks ajaks tagasi. Tagasitulek oli hõlpsam, sest tee oli tu—av. Teel koh—asid nad mootorra—urit. See oli nende pa—aljoni virgats. Rünnakul tarvita—i suitska—et. Siis ka—us kõik suitsu, nii et võis märkama—ult liikuda.

Vaadelda järgmiste sõnade kirjutamist:

<i>maias, maia, aias,</i>	
(selle) <i>saia, (seda) saia,</i>	
<i>minia (= pojanaine),</i>	
(tahan) <i>käia</i>	<i>käija</i>
„ <i>viia</i>	<i>viija</i>
„ <i>müüa</i>	<i>müüja</i>
„ <i>süüa</i>	<i>sööja</i>
„ <i>lüüa</i>	<i>lööja</i>
	<i>tulija</i>
	<i>olija</i>
	<i>valija jt.</i>

Reegel: *i* ega *ü* järel ei esine *j*. Ainult tegijanime moodustav liide *-ja* kirjutatakse ka *i* ja *ü* järel *j*-ga.

102. Harjutus. Kirjutada kriipsu asemele *j*, *i* või *jj* ja koostada lauseid antud sõnadest!

ma—as poiss, ostsin sa—a, jalutasin a—as, õpin a—a tööd, puura—uja ra—ub, vajab teeni—at, juurdetuli—a, tegi—a ja nägi—a, teekäi—a, tarvis kä—a, kukkus o—a, astuge ma—a, seesoli—ad, la—a maailma, a—alugu ja a—a töö, varanduse päri—a, pär—ad pähe.

Silbitamine ja poolitamine.

Sõnad koosnevad silpidest. Silp on sõnaosa, mille hääldame ühe hingamistõukega. Tavaliselt me hääldame niivõrd kiiresti, et sellised hingamistõuked, silbid, jäävad märkamatuks. Teraval jälgimisel on nad aga selgesti eraldatavad. Veel selgemini märkame silpide vahet lauldes.

Silbis tavaliselt peab olema vokaal või diftong.

Vokaalide ja diftongide summa määrab silpide arvu antud sõnas.

Näiteks: *jä-re-le-mõt-le-ma-tuid,*

õu-na-ai-as,

üks-kõik,

o-ma-le.

Silbitamisreeglid.

1) Üksik konsonant vokaalide vahel kuulub järgmisse silpi: *o-ma-de-le, ka-tan, se-pa, ku-ke, õi-get.*

2) Kahekordselt kirjutatud konsonandid lähevad lahku: *kan-nid, kel-lad, sep-pa, kuk-ke, kat-tu-vad.*

3) Konsonantühendis kuulub viimane konsonant järgmisse silpi: *lan-ge-sid, kand-si-me, korst-nad, kort-sus.*

4) Pikk vokaal ja diftong silpideks ei jagune: *maa-le, öö-sel, õun, käed, teab, kao-vad.*

5) Liitsõnades eraldatakse silbitamisel lihtsõnad: *kesk-kool, tiib-kla-ver, to-ru-kraav, ki-lo-gramm.*

6) Rahvusvaheliste sõnade silbitamisel kehtivad meil üldiselt samad reeglid mis eestipärastegi sõnade puhul: *direk-tor, Ok-toob-ri-re-vo-lut-si-oon.*

103. Harjutus. Silbitada (püstkriipsuga või sidekriipsuga) järgnev pala!

Võidupäevade laul.

Mõtted kannavad tulest ja tuhast
lahingusuitsust ja vingust
juba päikesehella ja puhast
võidupäevade hingust.

Ahervartel on tuleva usu
kasvavat töökäte virkust,
iga kortsnajalg, varisend rusu
peidab ju varjatud kirkust.

Juba tõrvakat männipuud tahub
kirves ja laulavad saedki,
küllap siia me kodunurk mahub,
köögiviljade aedki.

Küllap praksuvad jällegi halud
hubaselt õhtuti lõukas,
kaovad mured ja vaibuvad valud
— kõik, mis hätta kord tõukas.

Meie teind enne ei väsi,
hooned kui uued kõik saavad,
kuni töokas ja hoolitsev käsi
ravib viimased haavad.

Ralf Parve

Sõnade poolitamine.

Sõnade poolitamine ühelt realt teisele viimisel toimub ainult silpide kaupa, s. o. poolitamisel ei saa silpi poolitada. Kui oskame õigesti silbitada, ei tee ka poolitamine raskust. Poolitamisel peetagu veel silmas:

1) Ühetähelist silpi ei jäeta ükski ei rea lõppu ega rea algusse (ei saa poolitada seega sõnu: *i-sa, lau-a, e-ga*).

2) Kui ühetäheline silp asub sõna keskel, jääb see rea lõppu (seega poolitada: *teie-ga*, mitte *tei-ega*; *leiu-tama*, mitte *lei-utama*).

104. **Harjutus.** Kirjutada järgnev pala vihikusse ja eraldada püstkriipsudega kohad, kust võime sõna poolitada.

Lennuasjandusest Nõukogude Liidus.

Kuigi aastal 1913 ehitati Venemaal esimene neljamootoriline lennuk maailmas, mis kandis kuutteistkümme inimest, oli tsaari-Venemaa tehniliselt maha jäänud ega suutnud luua endale tugevat lennuväge. Vene lennuväe tõeline arenemine algas alles Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võidu järel, mil Lenin ja Stalin omistasid suurt tähelepanu lennuväele. Sest ajast peale on lennuvägi ja õhustransport Nõukogudemaal tohutult arenenud. Ta on ületanud ka kapitalistlikud maad lendude kauguse, kõrguse ning kiiruse poolest. Maailma pikim õhuliinistik (üle 116 000 km) on NSV Liidus. Selle võrk ühendab tihedalt Liidu Euroopaosa tööstuskeskusi ja ulatub ka Kaukaasiasse, Kesk-Aasiasse ja Kaug-Idasse. Nõukogude lennuvägi andis Suures Isamaasõjas purustavaid lööke fašistlikele armeele ja aitas tõhusalt kaasa vaenlase täielikule alistamisele.

Sõnalühendid.

Sageli on vaja sõnu tarvitada lühendatud kujul. Sõnade lühendamine toimub kindlate põhimõtete järgi.

1) Võetakse lühendisse sõna esimene täht.

Näit. *a.* — aasta, *a* — aar, *e. l.* — enne lõunat.

2) Võetakse sõna algusosa nii, et lühend lõpeb järgmise silbi esimese konsonandiga.

Näit. *dets.* — detsember, *veebr.* — veebruar, *ains.* — ainsus, *homm.* — hommikul.

3) Võetakse sõnast kas kõik või osa konsonante, jättes vokaalid välja.

Näit. *nr.* — number, *ptk.* — peatükk.

4) Liitsõnade lühendamisel tarvitatakse harilikult nende sõnade algustähti, millest liitsõna koosneb.

Näit. *sm.* — seltsimees, *lp.* — lugupeetud, *lk.* — lehekülg, *nn.* — nõndanimetatud, *mt.* — maantee, *pk.* — postkast.

5) Lühendite järele pannakse punkt. Ainult meetermõõdud jäävad punktita.

t. — tund, *jne.* — ja nii edasi; *t* — tonn, *l* — liiter.

Tähtsamad lühendid.

<i>a.</i> — aastal	NSVL — Nõukogude Sots. Vabar.
<i>ä</i> — igauks	Liit
<i>a</i> — aar	<i>näit.</i> — näiteks
<i>aadr.</i> — aadress	OVTK — ole valmis tööks ja
<i>cm</i> — sentimeeter	kaitseks
<i>dir.</i> — direktor	<i>p. l.</i> — pärast lõunat
<i>dr.</i> — doktor	<i>p. o.</i> — peab olema
<i>e.</i> — ehk	<i>P. S.</i> — postskriptum (= järel-
<i>e. l.</i> — enne lõunat	kiri)
<i>e. m. a.</i> — enne meie ajaarvamist	<i>pk.</i> — postkast
ENSV — Eesti Nõukogude Sotsia-	<i>rbl.</i> — rubla
listlik Vabariik	<i>s. a.</i> — sel aastal
<i>g</i> — gramm	<i>s.-ag.</i> — sideagentuur
<i>ha</i> — hektar	<i>skp.</i> — selle kuu päeval
<i>jj.</i> — ja järgmised	<i>sm</i> — sentimeeter
<i>jms.</i> — ja muud seesugust	<i>sm.</i> — seltsimees
<i>jne.</i> — ja nii edasi	<i>sm-d</i> — seltsimehed
<i>jt.</i> — ja teised	<i>s. o.</i> — see on
<i>kg</i> — kilogramm	<i>s. t.</i> — see tähendab
<i>kl.</i> — kell; klass	<i>stj.</i> — saatja
<i>km</i> — kilomeeter	<i>surn.</i> — surnud
<i>kod.</i> — kodanik	<i>sünd.</i> — sündinud
<i>kop.</i> — kopikas	<i>t. ehk tn.</i> — tänav
<i>krt.</i> ehk <i>k.</i> — korter	<i>t</i> — tonn
<i>l</i> — liiter	<i>tel.</i> — telefon
<i>lk.</i> — lehekülg	<i>ts</i> — tsentner
<i>lp.</i> — lugupeetud	<i>vrd.</i> — võrdle
<i>m. a.</i> — möödunud aastal	VSK — valmis sanitaarseks kait-
<i>m. a. j.</i> — meie ajaarvamise järgi	seks
<i>mt.</i> ehk <i>mnt.</i> — maantee	<i>vt.</i> — vaata
<i>nn.</i> — niinimetatud	<i>õp.</i> — õpetaja
<i>nr.</i> — number	<i>õpil.</i> — õpilane

105. Harjutus. Tarvitada üldtuntud lühendeid või lühendada antud sõnad!

15. oktoobril sel aastal, Lembitu tänav 16, korter 8, Saulepi sideagentuur, seltsimehed Peeter ja Jaan, ja nii edasi, õpetajad ja õpilased, kell 4 peale lõunat, selle kuu päeval, lugupeetud külalised, kilomeeter, kilogramm, liiter, gramm, 9 hektarit, ja muud seesugust, aastal 323 enne meie aja-arvamist, matemaatika, maateadus, ajalugu.

III. SÕNA, SELLE KOOSSEIS JA ASTME- VAHELDUS.

SÕNA TÄHENDUSLIKUD OSAD.

a. Sõna osad ja nende tähendus.

Laused koosnevad sõnadest. Iga lause väljendab mõtet. Kuid ka igal sõnal on oma kindel tähendus. Näiteks lause *Maimu loeb raamatut* väljendab üht mõtet, kuid igal tema sõnal on oma tähendus. Mõnel sõnal võib olla isegi mitu tähendust. Kuid lauses koos teiste sõnadega on igakord näha, missuguses tähenduses niisugust sõna on tarvitatud. Nii näiteks on sõnal *leht* järgmistes lausetes kaks erinevat tähendust: *Kolletanud lehed langesid puudelt* (puuleht). *Sel raamatul on paksud lehed* (raamatuleht).

Sageli on kaks, kolm või isegi rohkem sõnu ühte liitunud, nii et need ühe uue tähenduse annavad. Need on *liit-sõna*d. Kuid igal liitsõna osal on ikkagi oma algtähendus, kuigi nad koos moodustavad omaette erineva tähendusega sõna.

Näiteks sõna *uudismaa* koosneb sõnadest *uudis* ja *maa*, millest kummalgi on oma tähendus, kuid koos moodustavad need sõna, mis tähendab maad, mis soo- või metsamaast on muudetud põlluks või kultuurheinamaaks (s. o. haritavaks heinamaaks). Nii annab sõnade liitmine uue, eri tähendusega sõna.

b. Tuletusliited.

Kuid ka paljud lihtsõnad võivad jaguneda osadeks, millel on oma tähenduslik ülesanne. Näiteks sõna *kangelane* koosneb kahest osast *kange* ja *lane*. Siinjuures sõnaosa *-lane*, millel puudub iseseisev tähendus, annab sõnale *kange* liitmisel uue tähenduse. Niisuguseid sõnaosi, mille liitmine antud sõnale annab uue tähenduse, nimetatakse **tuletusliideteks**.

Nii saame antud sõnadele tuletusliiteid liites järgmisi sõnu:

pikk + *lik* — *piklik*

põõsas + *stik* — *põõsastik*

raud + *ne* — *raudne*

kand(ma) + *mik* — *kandmik* (= kandelaud)

leib + *kond* — *leibkond*

linn + *lane* — *linlane*

Niisugused sõnad, mis tuletamise (= tuletusliidete liitmise) teel antud sõnast saadakse, on antud sõnale **sugulassõnaks**.

Tuletusliidete liitmine.

Vaadelda järgnevate tuletusliidete liitmist!

lõpp + *lik* = *lõplik*

lepp(ima) + *lik* = *leplik*

metall + *ne* = *metalne*

linn + *lane* = *linlane*

kass + *lane* = *kaslane*

õhk + *kond* = *õhkkond*

siin + *ne* = *siinne*

Itaal(ia) + *lane* = *itaallane*

rõhk + *kond* = *rõhkkond*

modern + *ne* = *modernne*

---

linn + gi = linngi
memm + gi = memmgi
kass + ki = kasski
kask + ki = kaskki
sukk + ki = sukkki

T ä h e l e p a n n a: Liide *-gi*, *-ki* kuulub liidete hulka, mis ei anna sõnale uut tähendust, vaid asendab sõna *isegi*, *ka*.

J u h i s e d:

1. Kui sõnatüvele tuletusliite liitmisel tekib konsonantühend, kirjutatakse selles ühendis harilikult kõik tähed ühekordselt.

2. Kui sõnatüvi lõpeb sama häälikuga, millega liide algab, või kui sõnale liidetakse liide *-gi* või *-ki*, toimub liitmine sõnast ja liitest midagi ära jätmata.

106. Harjutus. Liita sulgudes olevad sõnad liidetega või teiste sõnadega ja tarvitada saadud sõnu vastavas käändes!

Kui avaldati laskevõistluste (lõpp+lik) tagajärjed, selgus, et meie kooli (mees+kond) oli andnud kõige (täpp+ne) tuld. Viljakoristamise ajaks sõitis hulk (linn+lane) maale vilja varuma. (õhk+kond) ülemistes kihtides esineb rohkesti (ultraviolet+kiiri). (Ultraviolet+ne) valgus avaldab taimedele ja loomadetele kosutavat mõju, aga bakteritele mõjub ta hävitavalt. (Madal rõhk+kond) toob endaga kaasa tuuli ja sademeid. (Siin+ne) elu meeldib mulle oma (ette võtma+likkus) ja (edasi püüdma+likkus) poolest. Lõvi, tiiger ilves ja leopard on tähtsamad (kass+lane). Sadamas oli näha isegi (Austraalia+lane). Kui kinga vooder on katkine, hõõrdub (sukk+ki) kergesti katki. (Lõpp+eksam) algavad maikuu keskpaiku. See (brünett+ne) poiss on minu pinginaaber. Ema küpsetas maitsvaid (pann+kook).

107. Harjutus. Liita antud sõnadele järgmised liited:

a) liide *-gi, -ki*

Kalevipoeg, rohkem, asuvad, lill, lehm, kapp, plüüš, beež, talv, leib, kann, asuvad;

b) *-kond*

haritlane, kunstnik, linn, laud, õhk, ametnik, salk;

d) *-lane*

rand, teadma, üksik, linn, Tallinn, kass, korall;

e) *-lik*

pilt, teadus, pikk, lõpp, kartma, paber, passima (= sobima), rikas, sotsialist.

108. Kordav harjutus. (Ülipikk kaashäälik konsonantühendis.) Kirjutada sulgudes olev täht ühe- või kahekordselt, nagu on nõutav!

Rukkipõ(1)du on otsta(r)bekohane to(1)mlemise ajal läbi käia ja sellekohase nõõri abil taimede to(1)mutamisele kaasa aidata. Akadeemik Lõssenko ju(1)ged ka(t)sed on muutnud mi(t)med tal(v)iljad suvivi(1)jadeks, mis annavad väga kõ(r)geid saake. Mar(s)ihelide saatel mar(s)isid pioneerid väljakule. Nöö(r)edelit kasutatakse ronimiseks. Suvisel pühapäeval viibis palju talli(n)lasi Pirital. Vabrikus kaetakse masinad käigukohtades meta(1)võrguga, et vältida õnnetusi. Heino Lipp, NSV Liidu tšempion ja kü(m)nevõistluse rekordimees, saavutas sellised tulemused hooõisa kü(m)neaastase treeninguga. Iga seitsmeklassilise kooli lõpetanud noor õpib edasi kas kes(k)oolis, tehnikumis või mõnes muus ku(t)sekoolis.

109. Kordav harjutus. (Ülipikk kaashäälik konsonantühendis.) Kirjutada sulgudes olev täht ühe- või kahekordselt, nagu on nõutav!

Krista(1)ne allikavesi, sii(n)e rahvas, kii(r)ong, pul(s)lööb, ahjusim(s), tantsisid val(s)i, ple(k)toru, vas(k)atel,

lõ(p)lik otsus, lõ(p)sõna, kogu kirjani(k)ond, ko(p)lis, va(p)rad mehed, mängijail puudus pa(l)gi, tehti uus tre(p)ki.

d. Muutelõpp.

Vaatleme sõnade *terav vikat* lõpposa muutumist sõnade käänamisel.

Onul on *terav vikat*. *Terava vikati* lüsi läks katki. Niitmisel vajatakse *terava/t vikati/t*. Ettevaatust! niitmisel, et ei joostaks *terava/sse vikati/sse!* *Terava/s vikati/s* on pragu. Juttu oli minu *terava/st vikati/st jne*.

Nagu näeme, püsib teatav sõnaosa (*terava vikati*) muutumatuks, kuna lõpposa aga muutub vastavalt lause tähendusele (-sse, -s, -st jne.).

Jälgida sõna *töötan* muutumist!

Ma *tööta/n* aias. Sa *tööta/d* kiiremini kui mina. Isa *tööta/b* vabrikus. Meie kõik *tööta/me* meeles. Teie *tööta/te* siin, aga nemad *tööta/vad* seal.

Muutumatu sõnaosa on siin *tööta*, lõpud aga -n, -d, -b, -me, -te, -vad. Need lõpud näitavad suhteid sõnade vahel ja nad muutuvad vastavalt lause tähendusele.

Muutuvad sõnaosa, mis näitab suhet sõnade vahel, nimetatakse **muutelõpuks**. Muutelõppudest tunneme käänete ja pöörete lõppe.

Kui eraldame sõnast muutelõpu (*vikati/sse*), jääb järele sõnatüvi (*vikati, terava, tööta*). Tüvi on sõna tähenduse kandja.

110. Ülesanne. Eraldada muutelõpud püstkriipsu abil järgmises sõnus!

kirjutame, tütreaga, istuvad, hällist hauani, taskusse, vankris, loen, laulab, lauvalt, õpilast, õpilasi, raskusi, juhulikkuks, omnibust, meetrit, korstnat, küünalt, laon, naist, naisi.

e. Tunnus.

Jälgida järgmisis sõrendatult trükitud sõnus jämedamalt trükitud sõnaosa!

Kirjuta /si/ n eile kirjandit. Me istu /si/ me aias. Pan/i/n käo kiigutama. Sõit/si/me laia/de/le nisuvälja /de/le. Ma loe/ksi/n ka seda huvitavat juttu, kui ole/ks aega.

Sõnaosad **-si**, **-i**, **-de**, **-te**, **-ksi**, **-ks** ei ole muutelõpud, kuna nad ei esine ainult ühes pöördes või käändes, vaid püsivad mitmes sõna muutes; sealjuures määravad need sõnaosad

aega (näit. minevikku nagu **-si**, **-i**),
arvu („ mitmust „ **-de**, **-te**, **-i** jne.),
kõneviisi (näit. tingivat nagu **-ksi**, **-ks**),
jne.

Niisuguseid sõnaosi, mis asetsevad sõnatüve ja muutelõpu vahel ja näitavad aega, arvu, kõneviisi, tegumoodi jne., nimetatakse **tunnuseks**.

Tunnused kannavad oma iseloomukohast nime: mineviku tunnus, mitmuse tunnus, tingiva kõneviisi tunnus jne.

g. Tüvi.

Kui eraldame sõnast muutelõpu ja tunnuse (kui see on olemas), jääb järele sõna **tüvi**. Kui tüvi lõpeb vokaaliga nagu sõnades *jala/s*, *mere/s*, *poisi/l*, *juttu/de/le*, nimetatakse tüve vokaaltüveks; lõpeb aga tüvi konsonandiga nagu sõnades *keel/t*, *kaan/t*, *mer/d*, *inimes/t*, nimetatakse seda konsonanttüveks.

K ä ä n d s õ n a d e l on puhas vokaallõpuline tüvi ain-
suse omastavas. Näiteks:

linna, ratta, laua, seene, inimese.

P ö ö r d s õ n a d e l on puhas tüvi käskiva kõne-
viisi teises pöördes. Näiteks:

tööta!, õpi!, loe!, hoolitse!, võta!

111. Harjutus. Leida antud sõnade tüved, eraldades
neist muutelõppe ja tunnuseid!

punastele, südametele, võtsime, joonega, töötatakse, söö-
kidega, läheksime, mingu!, lendureile, suurendati (2 tunnust:
umbisikul. ja lihtmineviku tunnus!), nägid, laulaksin, laul-
vat, suurte linnadeni, endisile.

112. Harjutus. Eraldada antud sõnadest tüvi, tuletus-
liide, tunnus ja muutelõpp, kui need on olemas!

T ä h e l e p a n n a ! Eraldamisel on kergem alata vastu-
pidises järjekorras: kõige enne muutelõpp, siis tunnus, edasi
tuletusliide, järele jääbki tüvi.

linlastega, lõplikuks, korralikkudele, heinalistele, rand-
lastest, rõhkkonnaks, portugallastest, leidsime, tulime, korra-
likkust, otsige! kandke! siinsed, kandmikule, juhuslikkudele,
ilusaile, inimestega, töökateks õpilasteks, käekesega, õnne-
likest kodanikest.

ASTMEVAHELDUS.

Sõnade muutmisel võime tähele panna, et sõna tüves võib
ette tulla häälikute muutumist. Tüvehäälikute muutumi-
sega väljendatakse sõna tähenduse muutumist lauses.

Võrrelda kaldkirjas trükitud sõnade tähendust lauses ja
tüvehäälikuid vasak- ja parempoolses tulbas!

Puusepad ehitavad uut *lauta*.
Lapsed sõid *leiba*.
Mehed saagisid *kaske*.
Vaatan seda *tükki*.
Vaata *õnnelikke* nõukogude
noori!

Puusepad ehitavad uue *lauda*.
Lapsed sõid *leiva* ära.
Mehed saagisid *kase* maha.
Võtan ühe *tüki*.
Elan *õnnelikul* ajal.

Võrrelda järgmiste sõnade tüves esinevate häälikute muutumist (jämedamalt trükitud)

- a) jutt, ajas juttu
karp, karpide kaaned
õppida, õppisid
palk, koorib palki
- b) leht, lehte, lehtedesse
kudumise vardad, vardaga
hambad, hambaid
- d) leiba
rada

jutu lõpp, huvitava jutuga
karbi äär, karbist
õpib, õpivad
palgi ots, palgid
lehe, lehele, lehest
varras, varrastega
hammas, hammast
leiva
raja

Nagu neist näiteist nähtub, võib ühe ja sama sõna tüves esineda mõni häälik **erinevas pikkuses** (*seppa* — *sepa*) või muutmisel **kaduda** (*lehte* — *lehe*). Sellist häälikute esinemist kahel kujul või häälikute kadumist ühening sama sõna eri muudetes nimetatakse **astmevahelduseks**. Sõna seda muudet, milles muutuv häälik on pikem või kaduv häälik on alles, nimetame **tugevaks** astmeks; sõna seda muudet, kus muutuv häälik on lühem või kadunud, nimetame **nõrgaks** astmeks.

Tähele panna! Astmevahelduslikuks nähtuseks loetakse ainult häälikute **b, d, g, k, t** ja **s** kadu, kuna mõne muu hääliku kadumine ei tähenda astmevaheldust.

Võrrelda allpool antud sõnu omavahel!

Astmevahelduslikud sõnad	Astmevaheldusetud sõnad
sõber, sõbra, sõpra käpp, käpa, käppa mõte, mõtte, mõtet leppima, leppida, lepin hüppama, hüpata, hüppan	summa, selle summa, summat ema, selle ema, seda ema maa, maale, maad vanker, vankri, vankrit inimene, inimese, inimest

Kuidas määrata, kas sõna on astmevahelduslik?

Sõnadel, mis käänduvad, võrdleme nimetavat ja omastavat käännet (*sepp, sepa*).

Sõnadel, mis pöörduvad, võrdleme *da*-tegevusnime ja kindla kõneviisi olevikku (*hüpata, hüppan*).

113. Harjutus. Koostada antud sõnadest tabel allpool antud kujul ja määrata, kas sõna on astmevahelduslik või mitte!

Antud sõna nimetav kääne või <i>da</i> -tegevus- nimi	Ains.omastav või kindla kõneviisi olevik	Otsus
<i>vald</i> <i>nimi</i> <i>töötada</i> <i>tõmmata</i>	<i>valla</i> <i>nime</i> <i>töötan</i> <i>tõmban</i>	astmevahelduslik astmevaheldusetu astmevaheldusetu astmevahelduslik

Jätkata tabelit järgmiste sõnadega:

meri, lukk, hammas, sõbrad, aed, rake, mätas, õppima, aitama, hüppama, lükkama, õpetama, pakkidega, linna, auto, rukis, hapu, õmblema, saatma, murdma, pilte, pappi, lonkama, kirjutama.

114. Ülesanne. Leida 10 astmevahelduslikku ja 10 astmevaheldusetut sõna!

Võrrelda järgmiste sõnade eri vorme!

kand**mik**, kand**miku**, kand**mikku**

õnnelik, õnneliku, õnnelikku

kasulik, kasuliku, kasulikku

mäestik, mäestiku, mäestikku

kirjanik, kirjaniku, kirjanikku

Neil sõnadel vahelduvad lõpposa häälikud (tuletusliite osa), seega on ka need sõnad *a s t m e v a h e l d u s l i k u d*. Neid *lik-*, *mik-*, *nik-*, *stik-*lõpulisi sõnu tuleb lahus hoida astmevahelduseta *k-lõpulistest* sõnadest nagu

tuulik, tuuliku, tuulikut

tammik, tammiku, tammikut

vihik, vihiku, vihikut jt.

115. Harjutus. Otsustada, kas sõna on astmevahelduslik või mitte!

kaarik, lepike, leidlik, Punik, lõplik, bolševik, paremik, kuusik, hommik, kirjanik, ametnik, ametlik, korralik, pilet, sisalik, kannatlik, männik, ümbrik, aednik, ahelik, vastuvõtlik, sotsialistlik, sarikas, saadik, maastik, kehvik, jõestik, kirglik, ööbik, valik.

116. Harjutus. Kriipsutada alla astmevahelduslikud sõnad ja leida tugevaastmelistele vormidele nõrk aste ja vastupidi!

N ä i d i s: neiu, kolle (kolde)

kaup, hapu, hüpe, valdama, kanarbik, vastik, aidake, loo-
dan, julgeme, male, veski, oja, kordama, kukk, kukkuma,
noppima, magada, kivi, pesa, püü, sild, rumal, narr, palju,
ahelik, tetri, põdrad, toolile, habemikkudele, pakkidega,
oodatu, tüütama, haakima, ründama, ujula, vastus, ehtima,
ärkama, loeng, raskus, meeter, kaart, mets, lepik, plika,
taldrik, kolmandikku, minevik, vedelik, kanarbikkude.

117. **Harjutus.** Kirjutada ains. omastav ja osastav järg-
misist astmevahelduslikest käändsõnust!

a) süsi, tuba, iga, uba, lugu, mägi, ladu, sadu, kude, viga,
soe, padi, teder, puder, laevnik, bolševik, laevastik, kanar-
bik.

b) äke, mõte, hüpe, ketas, mätas, rukis, hüljes, köide,
kolle, kinnas, tütar, aken.

M ä r k u s: Kui kahe lühikese vokaali vahelt kaovad
b, d, g, s, siis vaheldub *i e*-ga (*pidu — peod*), *u o*-ga (*lugu*
— lood), *ü ö*-ga (*süsi — söed*).

118. **Harjutus.** Kirjutada *da*-tegevusnimi ja kindla
kõneviisi oleviku 1. pööre järgmisist astmevahelduslikest
pöördsõnust!

a) lugema, siduma, kuduma, pakkuma, sattuma, uppuma,
tukkuma, kukkuma, saagima, rääkima, tekkima, õppima,
pidama, vedama, saatma, käskima, püüdma, murdma.

b) tõmbama, lupjama, hakkama, vaatama, aitama, süü-
tama, näitama, võitlema, võrdlema, kaebama, oskama,
algama.

Võrrelda sõna tüve ainsuse nimetavas ja omastavas:

õun, vend
kool, särk
leht, kolm
lipp, kirjanik

õuna, venna
kooli, särgi
lehe, kolme
lipu, kirjaniku

Ainsuse nimetavas käändes on paljudel sõnadel tüvi lühenenud.

Seda vokaali, millega lõpeb sõna ainsuse omastavas, nimeatakse *t ü v e l õ p p h ä ä l i k u k s*, mille järgi me sõnu liigitame *a-*, *e-*, *i-* ja *u-*tüvelisteks. Nii on *larud a-*tüveline, *kask e-*tüveline, *tikk i-*tüveline ja *tikk u-*tüveline.

119. Harjutus. Leida astmevahelduslikud sõnad ja kirjutada need välja! Antud tugevaastmelisele sõnale juurde kirjutada nõrk ja nõrgaastmelisele tugev!

On asju, mis meile silma paistavad. Need on suured aknad ja pikad sambad nende vahel. Siin on valge nagu väljaski. Ruutude taga õõtsuvad rohelised puuladvad. Hoone ümber on aed. Linn, kus mu kodu asub, on aedlinn. Õhk on siin puhas nagu maalgi. Uued masinad töötavad peaaegu kärata, sest müra mõjub väsitavalt tööliste närvidele.

IV. SÕNALIIGID.

Sõnad jagunevad tähenduselt järgmisteks sõnaliikideks:

- 1) nimisõna (*kala, laud, eestlane*),
- 2) omadussõna (*uus, punane*),
- 3) arvsõna (*kaks, viis, kolmas*),
- 4) asesõna (*mina, tema, see*),
- 5) pöörd sõna. (*töötab, küntakse, õppima*),
- 6) määr sõna (*hästi, ruttu*),
- 7) kaassõna (*peal, alla, ette*),
- 8) sidesõna (*ja, aga, et*),
- 9) hüüdsõna (*ai! oh!*).

Nimi-, omadus-, arv- ja asesõnu kää n a t a k s e. Neid nimetatakse kää ndsõnadeks. Pöörd sõnu p ö ö r a t a k s e.

Määr-, kaas-, side- ja hüüdsõnad ei muutu või muutuvad ainult osaliselt.

KÄÄNDSÕNAD.

Nimisõnad.

Meid ümbritsevail esemetel, olenditel ja olukordadel on nimed. Näiteks:

esemete nimesid: *raamat, ader, pilt, tuba* jne.

olendite nimesid: *poiss, lind, meremees, Linda, Mägisaar* jne.

olukordade nimesid: *töö, vaprus, uni, armastus* jne.

Esemete, olendite ja olukordade nimed on **nimisõnad**. Nimisõnad vastavad küsimustele kes? mis? kelle? mille? keda? mida? jne. (kõigis käändeis).

Pidada meeles, et esemete ja olukordade (nn. „elutute asjade“) puhul küsime mis? mille? mida? jne., olendite (nn. „elusate asjade“) puhul aga kes? kelle? keda? jne. >

120. Harjutus. Leida antud katkendist nimisõnad!

Orav elab peamiselt puude otsas, kus ta liigub peaaegu niisama vabalt kui lind õhus. Teravate küüniste abil ronib ta oksalt oksale, hüppab tugevate tagajalgade tõukel puult puule. Hüppel töötab pikakarvaline saba tüürina ja osalt langevarjuna. Orava toiduks on pähklid ja okaspuude seemned. Kevadel sööb ta puude noori võrseid ja pungiega anna armu linnupoegadele. Ta karvkate on suvel punakaspruun, kuid muutub talve tulekul hallikaks. Niisugune muutus teeb looma vähe silmapaistvaks ümbruses leiduvaile vaenlastele. Orava kahjulikkus pole niivõrd suur, et ta tuleks täiesti hävitada. Ta on ikkagi vilgas ja meeldiv metsade ehe.

Nimisõnu, mis on ühe ja sama liigi üldiseks nimeks, nimetatakse **üldnimedeks**. Üldnimed kirjutatakse lause keskel väikese algustähega.

Nimisõna, mis on antud ühele üksikese-mele või -olendile, nimetatakse **pärisnimeks**.

Pärisnimed kirjutatakse alati suure algustähega.

121. Harjutus. Kirjutada järgnev katkend ja kriipsutada alla üldnimed ühekordse, pärisnimed kahekordse kriipsuga!

1730. aasta algul tuli Peterburi tagasi kapten Vitus Bering, kes juhtis Kamtšatka ekspeditsiooni. Ta oli viibinud Siberis viis aastat.

Enne seda retke ei teadnud isegi kõige väljapaistvamad

Euroopa teadlased, kas on Aasia ja Ameerika vahel väin ole-
mas või mitte.

See küsimus huvitas mitte ainult geograafe.

Kui oleks osutunud, et Aasia ja Ameerika vahel puudub
väin, siis oleks tulnud loobuda mõttest jõuda kirdeväila
kaudu Euroopast Hiinasse. Oleks tõendatud, et Willowby,
Barents ja teised meresõitjad lootsid asjatult sõita mööda
merd ümber Aasia kirdepoolse nurga.

Kuulus teadlane Leibnitz kirjavahetuses Peeter Esime-
sega soovitas tal selle küsimuse selgitamiseks saata eks-
peditsioon Siberisse.

Veidi enne oma surma käskis Peeter Esimene ehitada
Ohhotskis või Kamtšatkas laeva ja saata see retkele põhja
poole, et teada saada, kas Aasia ja Ameerika rannad puu-
tuvad kokku.

122. Harjutus. Kirjutada vähemalt viis jõe, järve,
saare, poolsaare, linna, küla, maa ja riigi nime!

123. Harjutus. Kirjutada vähemalt viis lehma, hobuse,
koera ja kassi nime!

124. Harjutus. Kirjutada oma kodulinna tänavate, välja-
kute ja muude avalikkude paikade nimesid!

Omadussõnad.

Asjade omadust ja laadi näitavad sõnad
on **omadussõnad**. Omadussõnad vastavad küsimusele mis-
sugune? (kõigis käänetes).

Näiteks: *punane, suur, raske, uhke, märg, kõrge, soine,
kare, terav, armas, naljakas, poisilik, sotsia-
listlik* jne.

125. Harjutus. Leida antud lauseist omadussõnad!

Head sõnad jahutavad rohkem kui külm vesi. Noor
härg künnab kõverad vaod. Meie noort kõrbi hobust nähti

paksus kuusetihnikus varju otsivat. Sumedal vihmasel hommikul läks kaks teekäijat mööda kõverat porist külavahe- list teed väikese külakese poole. Pikajalgne pruun linnu- koer jooksis mööda vesist heinamaad, terav nina maas. Need olid vanad lõhnad, kuid ometi erutavalt uued ja õpet- likud. Köök oli kõrge ja kitsas hoone, mille keskel oli neljakandiline lõugas, millest alt lai ja üleval ikka kitsa- maks ja kitsamaks minev korsten otsejoones üles tõusis. Lõukas mustasid raudsed pannid ja nõgised orad. Väledad jooksjad, osavad hüppajad, tugevad tõstjad, kiired ja vastupidavad ujumad — kõik kogunesid pealinna toimuvale suurejoonelisele spordivõistlusele. Julgus on bolševistlik omadus.

126. Harjutus. Tuletada antud nimisõnadest omadus- sõnu, tarvitades tuletusliiteid *-ne, -line, -lik, -ik* jt.

oks, raud, kuld, tina, karv, poiss, Juku, lill, kasu, mets, soo, öö, päev, käär, rõõm, laps, leid, uni, veri, lumi, tuli, mõte, naine, pahe, äär, tuju, kungas, mägi, viirg, triip, bolševik, kommunist, demokraat, kodanlus, fašist.

Näiteid: *raud — raudne; Juku — jukulik; mets — met- sane, metsik; mõte — mõtteline, mõtlik, mõttekas* jne.

127. Harjutus. Tuletada antud omadussõnadest nimi- sõnu, tarvitades sobivaid tuletusliiteid *-likkus, -us* jt.

õnnelik, kasulik, korralik, leidlik, edasipüüdlik, kurb, sünnis, nõrk, nõder, pehme, kare, pealiskaudne, osav, kiire, sale, püsiv, muutlik, sõbralik, tihe, toekas, tuim, nägus.

Näidis: *õnnelik — õnnelikkus, sünnis — sündsus* jne.

SUUR JA VÄIKE ALGUSTAHT.

Nagu õppisime, kirjutatakse pärisnimed suu- re algustähga. Vaatleme, kuidas kirjutada

pärisnimesid siis, 1) kui nad koosnevad mitmest sõnast ja 2) kui neil on omadussõnaline tähendus.

Kui pärisnimi koosneb mitmest sõnast, siis kirjutatakse:

1) iga sõna suure algustähega:

Isikute nimed	<i>August Jakobson, Anton Hansen-Tammsaare, Mihhail Ivanoviš Kalinin.</i>
Liitkohanimed	<i>Narva-Jõesuu, Väike-Maarja, Kesk-Aasia, Taga-Kaukaasia, Velikije Luki, Krivoi Rog.</i>
Asutiste ja organisatsioonide ametlikud nimed	<i>Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik, Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit, Eestimaa Kommunistlik (bolševike) Partei, Eesti Nõukogude Kirjanike Liit, Tallinna Polütehniline Instituut.</i>
Ajalehtede ja ajakirjade nimed (tarvitatakse jutumärke).	<i>„Rahva Hääl“, „ENSV Teataja“, „Nõukogude Kool“, „Eesti Bolševik“, „Stalinlik Noorus“.</i>

2) esimene sõna suure algustähega:

Teoste nimed (tarvitatakse jutumärke).	<i>romaan „Tõde ja õigus“, näidend „Elu tsitadellis“, laul „Kaunimad laulud“.</i>
---	---

Ajaloolised
sündmused, kui
nad sisaldavad la-
hus olevat üld-
nimelist osa.

*Kolmekümneaastane sõda, Dekab-
ristide ülestõus, Prantsuse revo-
lutsioon (aga Suur Sotsialist-
lik Oktoobrirevolutsioon, Suur
Isamaasõda — sest neis on roh-
kem kui üks pärisnimelise ise-
loomuga sõna).*

Seaduste ja
määruste peal-
kirjad (lisaks
need sõnad, mis
mingil muul põhju-
sel kirjutatakse
suure algustähega).

*Tallinna Linna TSN Täitevkomitee
üldkohustuslik otsus tänavate
korrashoiu kohta, Eesti NSV
haridusministri juhend kontroll-
eksamite korraldamiseks üld-
hariduslikes koolides.*

Väikese algustähega kirjutatakse:

Rahvuste ja
keelte nimed

*eesti rahvas, venelane, kreekla-
sed, slaavi rahvad, kasahhid,
juudid; eesti (missugune?) keel,
vene keel, lõuna-eesti murre,
soome-ugri keeled.*

Päevade ja pü-
hade ning
kuude nimed

*oktoobripühad, esimene mai, es-
maspäev, september ehk mihkli-
kuu, maikuu, juulis, jüripäev.*

Koha- ja isiku-
nimed, mis oma-
vad omadus-
sõnalist tä-

*tallinna (missugused) kilud, pärsia
vaip, friisi tõugu, Moskva hääl-
damisviis, mustjala rahvarõi-
vas, eesti pilud, leninlik noo-*

hendust (vastavad küsimusele missugune?) ja tähendavad liiki, tõugu jne.

rus, marksistlik maailmavaade, saksa okupatsioon.

Suure algustähega kirjutatakse:

Viisakus- ja austussõnad kirjalikult kellegi poole pöördumisel (Sina ja Teie kõigis käändeis).

Palume *Teid* osa võtta meie kooli isetegevuse ülevaatus-est.

128. **Harjutus.** Kirjutada klambreis olevad sõnad suure või väikese algustähega ja panna need vajaduse korral jutu- märkidesse!

(lydia koidula) *tulihingelised luuletused on ilmunud kahes kogus (vainu lilled) ja (emajõe ööbik). Iga silmapaistvam eesti noor kuulub kahtlemata (eestimaa leninlikku kommunistlikku noorsooühingusse). 1343. a. (jüriööl) algas kuulus (eestlaste) (jüriöö ülestõus), millest võttis osa kogu (harju-) ja (virumaa) ja osa (läänemaadki). Meie kooli lugemislaua käivad järgmised ajalehed ja ajakirjad: (rahva hääl, stalinlik noorus, noorte hääl, säde, pioneer ja nõukogude õpetaja). Väike (võru) linnake asetseb (tamula järve) kaldal. Noor õpetlane sõitis (gruusiasse), et tutvuda seal (gruusia) rahvakunstiga. Kas olete aidanud koguda oma õpetaja juhatusel rahvapärimusi (eesti) vanavarasalvele, (riikliku kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnale)? Käin (keskkooli) viiendas klassis. (saulepi seitsmeklassi-*

line keskkool) *asetseb* (läänemaa) *lõunasopis* (varbla val-
las) *vastu* (pänumaa) *piiri*. *Kuulus* (lembitu) *linnus aset-*
seb (suure-jaani) *kihelkonnas* (viljandimaal) (lõhavere
küla) lähedal. Kes oskab küllaldaselt (vene) keelt, võib
vahetult tutvuda rikkaliku (vene kirjandusega), eriti
Lenini ja Stalini teostega nende algkeeles, (vene klas-
sikutege), aga ka muu nõukogude kirjandusega.

129. **Harjutus.** Kirjutada vähemalt 3 kooli, asutise, nõu-
kogude vabariigi, välisriigi ja ookeani nime.

130. **Harjutus.** Koostada lauseid, kus esinevad sõnad:
eesti ja *Eesti*, *läti* ja *Läti*, *poola* ja *Poola*, *vene* ja *Vene*,
ukraina ja *Ukraina* ning *kaspia* ja *Kaspia*.

Näidis: *Kaspia merest saadakse umbes 40% Nõu-*
kogude Liidu kalasaagist. Tuntud püügikala on seal muu-
seas kaspia heeringas.

Asesõnad.

Sõnu, mis asendavad kõne all olevaid
nimi- ja omadussõnu, nimetatakse **asesõnadeks**
(vastavad küsimusele kes? mis? missugune).

Näiteks: *Lind toidab oma* (s. o. linnu) *poegi* ja *armas-*
tab neid (s. o. poegi). *Tugev mees on harilikult julge. Nii-*
sugune (s. o. tugev) *ei karda huntigi.*

Asesõnad on: *mina* (ma), *sina* (sa), *tema* (ta), *meie*
(me), *teie* (te), *nemad* (nad);

ise (enese ehk enda), *see*, *too*, *sama*, *selline*, *säärane*, *sama-*
sugune, *niisugune*, *kes*, *mis*, *milline*, *missugune*, *kumb*, *mõni*,
mitu, *igauks*, *keegi*, *ei keegi*, *kõik* jne.

Asesõnad on k ä ä n d s õ n a d, s. o. nad käänduvad nagu
nimi- ja omadussõnadki:

mina, *minu*, *mind*, *minusse* jne.

keegi, *kellegi*, *kedagi*, *kellesegi* jne.

131. **Ülesanne.** Korrata pt. „Väldete erandlik kirjutamine“ ja kirjutada etteütlus, kus esineb asesõnu vastavais vormides!

Pidada meeles! Asesõnade pikemaid kujud (*mina, sina, tema, meie, teie, nemad*) tarvitatakse ainult lauserõhulises kohas, s. o. kui seda sõna tuleb rõhutada.

Näiteks: „*Kes soovib minna luurele?*“ — „*Mina soovin, sm. kapten.*“

Lauserõhutuse kohas tarvitatakse aga asesõnade lühemaid kujusid või jäetakse asesõna koguni ära.

132. **Harjutus.** Leida antud lausetest asesõnad!

Ära kiida iseennast! Ma jalutasin oma koolivendadega pargis. Kas te usute, et suudate niisuguse teguviisiga võita enesele poolehoidu? Selline jutt on küll tuulest võetud. See ülikond ei sobi kummalegi. Mitu õpilast on teie klassis? Ta ei teadnud, millal saabub rong. Ükski pole sündides tark. Seesama poiss oligi too kangelane, kes uppuja päästis. Igaüks täitku oma kohustusi, siis on kõik asjad hästi! Kes noorelt nobe, see virk vananagi.

Arvsõnad.

Sõnu, mis näitavad asjade arvu või järjekorda, nimetatakse **arvsõnadeks** (vastavad küsimustele mitu? mitmes?).

Näiteks: *Meie koolis õpib kakssada kolmkümmend õpilast. Kaup maksis viisteist rubla. Arvo on klassi esimene, Aksel aga teine õpilane. Mina istun viiendas pingis.*

Sõnad *kakssada kolmkümmend, viisteist, esimene, teine ja viiendas* on arvsõnad.

Arvsõnu on kahte liiki:

<p>Põhiarvud (küsimus: mitu? kui palju?)</p>	<p>Järgarvud (näitavad järjekorda, küsimus: mitmes?)</p>
<p><i>üks, kaks, kolm</i> <i>üksteist, nelikümmend</i> <i>sada, tuhat</i> <i>27, 43, 1947</i></p>	<p><i>esimene, teine, kolmas</i> <i>üheteistkümnes, neljakümnes</i> <i>sajas, tuhandes</i> <i>27., 43., 1947.</i></p>

Pidada meeles! Araabia numbriga kirjutatud järgarvu taha pannakse punkt (1., 2., 3., jne.). Rooma numbrite taha punkti ei asetata (I, II, III, jne.).

Nii näiteks kirjutatakse sõnad *kahekümne esimene juuni tuhande üheksasaja neljakümnendal aastal järgmiselt: 21. juuni 1940. a.*, sõnad *kahekümne esimene juuni tuhat üheksasada nelikümmend* aga (kuud vastava järgarvuga tähistades ja aastaarvu lühendades) kas **21. 6. 40** või **21. VI 40.**

Kui üldnimi on arvu ees, on arv alati põhiarv, s. o. punkti ei kirjutata. Näit. lk. 3, § 67, a. 1905 jne. (loe: *lehekülg kolm* jne.).

133. Harjutus. Tõmmata harjutuses põhiarvule üks kriips ja järgarvule kaks kriipsu alla ja panna puuduv punkt!

Olen sündinud 24 septembril 1905 aastal. Astusin keskkooli 1947 aastal. Suur-Munamägi on 317 meetrit, Väike-Munamägi aga 244 meetrit kõrge. Meie kooli VII klass käis 7 detsembril Eesti NSV Riiklikus Kunstmuuseumis. Ekskursioonist kevadel võttis osa 5 klassi umbes 150 õpilase ja 6 õppejõuga. Lööge lahti lehekülg 27 ja lugege, mis öeldakse punktis 4 kõnesoleva asja kohta. Iga 10 õpilane astugu rivi

ette! Meie maja 3 korral elab doktor Vainumäe. Millest kõneleb Eesti NSV konstitutsiooni IV peatükk?

134. Harjutus. Kirjutada 1) tänane kuupäev vähemalt kahel viisil, 2) viie tähtsa mehe sünni- või muud tähtpäevad!

135. Harjutus. Leida antud lauseist kõik käändsõnad (s. o. nimi-, omadus-, ase- ja arvsõnad) ja kirjutada nendest ainsuse nimetav, omastav ja osastav kääne!

Hõbedana kiirgab jää, roosaks läheb palg, õhetab nägu ja pea, uiskudel libiseb jalg. Pikad kui hõbeniidid jäljed on uisuteel, õrnad ja valged siidid kristallisel veel.

Aeg kulus neil nii ruttu, et keegi ei märganudki. Kas teil on elektrivalgus majas? Sellest on enam kui kuuskümmend aastat tagasi, kui raudtee tuli. Jooksnud kaks kilomeetrit ebatasast maad, väsisid meie koerad. Aruanne tuleb esitada iga kuu kahekümne viiendaks. Seitse ei oota ühte.

V. SÕNADE MUUTMINE.

KÄÄNAMINE.

Tuletada meelde sõnade käänamist (käänete nimetusi, järjekorda, küsimusi ja käändelõppe)!

Käänamistabel.

Ainsus.

Käanded	.Küsimused	Sõnad ja käändelõpud
1. Nimetav	kes? mis?	õnnelik kunstnik
2. Omastav	kelle? mille?	õnneliku kunstniku
3. Osastav	keda? mida?	õnnelikku kunstnikku
4. Sisseütlev	kelle sse? mille sse?	õnneliku sse kunstniku sse,
5. Seesütlev	kelle s? mille s?	õnneliku s kunstniku s
6. Seestütlev	kelle st? mille st?	õnneliku st kunstniku st
7. Alaleütlev	kelle le? mille le?	õnneliku le kunstniku le
8. Alalütlev	kelle l? mille l?	õnneliku l kunstniku l
9. Alaltütlev	kelle lt? mille lt?	õnneliku lt kunstniku lt
10. Saav	kelle ks? mille ks?	õnneliku ks kunstniku ks
11. Rajav	kelle ni? mille ni?	õnneliku kunstniku ni
12. Olev	kelle na? mille na?	õnneliku kunstniku na
13. Ilmaütlev	kelle ta? mille ta?	õnneliku kunstniku ta
14. Kaasütlev	kelle ga? mille ga?	õnneliku kunstniku ga

Mitmus.

Käänded	Küsimused	Sõnad ja käändelõpud	
		de-mitmus	i-mitmus
1. Nimetav	kes? mis?	õnneliku d kunstniku d	— —
2. Omastav	kelle? mille?	õnnelikku de kunstnikku de	õnnelik e kunstnik e
3. Osastav	keda? mida?	õnnelikke kunstnikke	— —
4. Sisseütl.	kelle sse? mille sse?	õnnelikku de sse kunstnikku de sse	õnnelik e sse kunstnik e sse
5. Seesütl.	kelle s? mille s?	õnnelikku de s kunstnikku de s	õnnelik e s kunstnik e s
6. Seestütl.	kelle st? mille st?	õnnelikku de st kunstnikku de st	õnnelik e st kunstnik e st
7. Alaleütl.	kelle le? mille le?	õnnelikku de le kunstnikku de le	õnnelik e le kunstnik e le
8. Alalütl.	kelle l? mille l?	õnnelikku de l kunstnikku de l	õnnelik e l kunstnik e l
9. Alaltütl.	kelle lt? mille lt?	õnnelikku de lt kunstnikku de lt	õnnelik e lt kunstnik e lt
10. Saav	kelle ks? mille ks?	õnnelikku de ks kunstnikku de ks	õnnelik e ks kunstnik e ks
11. Rajav	kelle ni? mille ni?	õnnelikku de kunstnikku de ni	õnnelike kunstnik e ni
12. Olev	kelle na? mille na?	—, — kunstnikku de na	—, — kunstnik e na
13. Ilmaütl.	kelle ta? mille ta?	—, — kunstnikku de ta	—, — kunstnik e ta
14. Kaasaütl.	kelle ga? mille ga?	—, — kunstnikku de ga	—, — kunstnik e ga

136. Ülesanne. Vastata küsimustele:

Kuidas nimetatakse sõnaosa, mis on muutelõpu ees? Näiteks *kunstnikku*-. Mis on *-de*, *-te* ja *-e*? Kuidas nimetatakse sõnaosi *-sse*, *-st*, *-le* ja teisi lõppe?

Kokkuvõtteks: 1) Käändsõnadel on neliteist käänet. Käänded esinevad kahes arvus: ainsuses ja mitmuses. Nii ainsuse kui ka mitmuse käänetel on ühed ning samad küsimused ja ühed ning samad käändelõpud.

2) Omadussõna käänamisel koos nimisõnaga jääb omadussõna neljas viimases käändes (*-ni*, *-na*, *-ta*, *-ga*) käändelõputa, s. o. ainult omastavasse käändesse: *julge ratsanikuni*, *tubli mehena*, *terava kirveta*, *heade hinnetega*.

3) Mitmus on kahesugune: **de**-mitmus (mille tunnuseks on **-de**, **-te**) ja **i**-mitmus (mille tunnuseks on enamasti **-i**, vahel ka **-e** või **-u**; *andeka|i|le kunstnik|e|le*, *van|u|ks päev|i|ks*). Moodustada saab *i*-mitmust harilikult mitmuse sisseütlevast kuni kaasütlevani, s. o. kõigis käänetes peale kolme esimese käände. Ainult *õnnelik*-tüüpi sõnadel (*kunstnik*, *mäestik*, *leidlik*, *bolševik* jt.) on *i*-mitmus erandlikult ka omastavas käändes (nende *õnnelike*, *kunstnike*, *mäestike*, *leidlike*, *bolševike* jne.).

137. Harjutus. Käänata kõigis käändeis (antud tabeli eeskujul) *kuulus laevastik!*

Käänete tähendus.

Vaadelda nimetavas käändes sõnu järgnevais lauseis!

Sõna nimetavas käändes on aluseks	Sõna nimetavas käändes on sihitiseks või ütteks
<i>Sepp</i> töötab sepipajas. <i>Uks</i> käib väljapoole lahti. <i>Linda</i> laulab hästi.	Kutsu <i>sepp</i> siia! Sule <i>uks</i> ! Püüdke <i>Linda</i> kinni! Millal sa, <i>Linda</i> , maale sõidad?
<i>Linnuke</i> külmetab puuladvas.	<i>Linnuke</i> toodi tuppa sooja. Küll laulad sa, <i>linnuke</i> , kenasti!

138. Ülesanne. Teha kokkuvõte, mis tähendus on nimetaval käändel lauses!

Vaadelda omastava käände tähenduslikku külge!

Omastav kääne näitab, kelle või mille oma või osa on — on täiendiks	Omastav kääne näitab, millele tegevus on sihitud — on sihitiseks
<i>Laua</i> jalg on katki. <i>Poisi</i> kuub ripub kapis. <i>Raamatu</i> kaaned on kulunud. <i>Jaani</i> ilus hobune sõitis trepette.	Laudsepp tegi uue <i>laua</i> . Ta kutsus <i>poisi</i> siia. Ostsin uue <i>raamatu</i> . Kutsusime <i>Jaani</i> ka sünnipäevale.

139. Ülesanne. Teha kokkuvõte, mis tähendus on omastaval käändel!

Vaadelda osastava käände tähendust!

Osastav näitab osa.

Osastav kääne kui osa alus	Osastav kääne kui osa sihitis
<p><i>Leiba</i> on kapis ja riiulil. <i>Vihma</i> sajab kõvasti. <i>Lund</i> tuiskab. <i>Pilvi</i> koguneb vaatepiirile.</p>	<p>Tõin poest <i>leiba</i>. Ta kardab <i>vihma</i>. Ajasime õuel <i>lund</i> kokku. Vaatlen <i>pilvi</i>.</p>

140. Ülesanne. Teha kokkuvõtte, mis tähendus on osastaval käändel lauses!

Ainsuse omastav põhikäändena.

kelle? mille?

Vaadelda käanamistabelis sõnade *õnnelik kunstnik* käanamist ainsuses ja võrrelda ainsuse omastavat teiste käänetega! Mis on ühist kõigil käändel alates sisseütlevast ja lõpetades kaasütlevaga?

Vaadelda täiendavalt allpool antud lisanäiteid.

Ainsuse nimetav kes? mis?	Ainsuse omastav kelle? mille?	Teisi ainsuse käändeid sisseütlevast alates
<i>sepp</i>	<i>sepa</i>	<i>sepassse, sepas, sepale, se- paks</i> jne.
<i>bolševik</i>	<i>bolševiku</i>	<i>bolševikule, bolševikult, bol- ševikuga</i> jne.

Ainsuse nimetav kes? mis?	Ainsuse omastav kelle? mille?	Teisi ainsuse käändeid sisseütlevast alates
<i>seep</i>	<i>seebi</i>	<i>seebisse, seebis, seebita, seebiks, seebiga</i> jne.
<i>mõte</i>	<i>mõtte</i>	<i>mõttesse, mõttes, mõttest, mõtteks</i> jne.
<i>rukis</i>	<i>rukki</i>	<i>rukkisse, rukkis, rukkist, rukkile</i> jne.

Pidada meeles! Ainsuse käanded alates sisseütlevast saadakse ainsuse omastavast.

Seepärast on ainsuse omastav põhikääne.

Võrrelda ainsuse omastavat mitmuse nimetavaga.

Ainsuse nimetav kes? mis?	Ainsuse omastav kelle? mille?	Mitmuse nimetav kes? mis?
<i>tuli</i>	<i>tule</i>	<i>tuled</i>
<i>kaas</i>	<i>kaane</i>	<i>kaaned</i>
<i>sepp</i>	<i>sepa</i>	<i>sepad</i>
<i>bolševik</i>	<i>bolševiku</i>	<i>bolševikud</i>
<i>rukis</i>	<i>rukki</i>	<i>rukkid</i>
<i>süsi</i>	<i>söe</i>	<i>söed</i>
<i>rake</i>	<i>rakke</i>	<i>rakked</i>
<i>kolb</i>	<i>kolvi</i>	<i>kolvid</i>

Pidada meeles! Mitmuse nimetav saadakse ainsuse omastavast. Mitmuse nimetava lõpus on alati *d*.

141. **Harjutus.** Moodustada ainsuse omastav ja selle järgi ainsuse ilmaütlev ning mitmuse nimetav antud sõnadest!

hunt, jutt, kuningas, ripse, pilge, muie, läte, lood, valss, marss, puder, lukk, latt, urgas, peenar, vaade, karp, lill, koda, pähkel, apteek, küüs, mõte, hüpe, rike, rikas.

N ä i d i s: *hunt, hundi, hundita, hundid; jutt, jutu jne.*

Ainsuse sisseütlev.

Ainsuse sisseütlev saadakse ains. omastavast käändest, kuid peale sse-lõpulise sisseütleva on väga paljudel sõnadel ka lühike sisseütlev. Kus võimalik, tarvitataksegi alati sisseütleva lühemat kuju (näit. läks *tuppa*, kukkus *jõkke*, viskas *tulle*, pani *nurka* jne.). Tuleb meeles pidada, et lühike sisseütlev ei või olla omastavakujuline (näit. tõstis lapse *vankri*, siin tuleb öelda ikkagi *vankrisse*, samuti: *laagrisse, lütrisse, pulbrisse, teatrisse* jne.). Erandlikult lubatakse siin mõned kõnekeeles kindlaks kujunenud väljendid nagu pani *tasku*, käi *põrgu* jmt., kuna üldiselt sellised sisseütlevad nagu heitis *voodi* ja sõitis *vaksali* pole soovitatavad vormid.

142. **Harjutus.** Moodustada ainsuse sisseütlev, täiendades antud tabelis olevad lüngad!

Ains. nimetav	Ains. sisseütlev
<i>tuba, jõgi, pada mägi, sõda, rida regi, lagi, vagu koda, ladu, vägi</i>	<i>toasse e. tuppa, mäesse e. märke,</i>

Ains. nimetav	Ains. sisseütlev
<i>meri, tuli, veri uni, lumi maja, oja, kivi tüvi, küla, talu suur, äär, juur keel, hääl, meel seen, soon, huul raamat, sadam vaksal, laager voodi, miljon</i>	<i>meresse e. merre, unesse e. unne, majasse e. majja, suuresse e. suurde, keelesse e. keelde, seenesse e. seende, raamatusse,</i>

Ainsuse osastav.

keda? mida?

Vaadelda ainsuse osastava lõppu!

Ainsuse osastav lõputa	Ainsuse osastavas d	Ainsuse osastavas t
<i>(seda) keppi, latti kukke, nurka pilti, kannu kella, maja küla, õuna laevastikku õnnelikku kirjanikku püüdlikku</i>	<i>(seda) maad, tööd teed, suud võid, kraed kantseleid (seda) und, tuld merd, verd lund, mõnd</i>	<i>(seda) kõnet, vilet autot, summat aastat, teravat pimedat, aset suhkrut, keelt seent, südant peenart, akent Tartut, Härma't</i>

Pidada meeles! Ainsuse osastava lõpp on (nõrk) **d**
1) kui sõna lõpeb pika täishäälikuga (*mää*) või kaksik-
täishäälikuga (*või, kantselei*),

2) kuuel sõnal: *uni, tuli, meri, veri, lumi, mõni*.

Kõigis teistes sõnades on ainsuse osastava lõpul alati
(tugev) **t**, kui neil ei ole l õ p u t a ainsuse osastavat.

Pidada meeles osastav kääne sõnust: *käsi* — **kätt**,
süsi — **sütt**, *vesi* — **vett**!

143. **Harjutus.** Moodustada ainsuse osastav järgmisist
sõnust!

Värske või, kirju peoleo, raske töö, suur puu, mässav
meri, raske patarei, väike vihik, kõrge tuulik, haljendav
oras, nobe tüdruk, kolletav rukis, väle poiss, truu sõber,
kuulus kirjanik, vilkuv tuli, puhas seen, sulav lumi, vana
bolševik, õnnelik võitja, lai kaas, pikk küüs, mõni kallis
süda, kare käsi, tuline süsi, külm vesi.

Kuna mitmuse nimetava lõpul on alati **d**, ainsuse osas-
tava lõpul aga nii **d** kui ka **t**, vastavalt reeglile, siis ei
või segi ajada ainsuse osastavat mitmuse nimetavaga.

Näiteks: *Vaatlen kõrget tuulikut* (mida? osast.). *Eemal
paistavad kõrged tuulikud* (mis? mitm. nimet.). Samuti
(seda) *kuulsat kõnelejat, osavat tüdrukut, pikka säarikut,*
aga (need) kuulsad kõnelejad, osavad tüdrukud, pikad
säärikud jne.

144. **Harjutus.** Kirjutada kriipsu asemele **t** või **d**, nagu
on nõutav!

Õpilaste vihiku— ja raamatu— on kõik puhtad. Otsin
kooperatiivist neli suur— vihiku— ja kaks raamatu—. Käs
näed seda kõrge—, jämeda— puu—? Õuest kostab laste
heleda— naeru ja rõõmsa— juttu. Nobeda— poisi— ruttasid
õpetajale abiks. Mõned tüdruku— kaevasid maa—. Käs

teate juhatada mõn— hoolsa— tüdruku—, kes oskaks korralikult vene keel—? Vaatlesin raamatu kirju— kään—. Sepikoja ees seisid kõrge— vankri—, katkise— adra—, äkke— ja mitmesuguse— muu— põllutööriista—. Parajasti parandas sepp üht kaariku— ja ta äbiline, kes ajas ise lõbusasti vile—, tagus mingi— raudvõre—. Jõin hommikul tassi kakao—. Mesilased heitsid pere—. Kindel tahtejõud võidab kõik takistuse— ja raskuse—. Teda tunti kui huvitava—, mitmekülgse— inimest. Ema silitas tütre heleda— kähara— pea—. Seinü katsid tumeda— tapeedi—.

Võrrelda ainsuse osastava moodustamist l-, n-, r- ja s-lõpulistest sõnadest! (III välde on trükitud jämedamalt).

Nimetav kes? mis?	Omast. kelle? mille?	Osast. keda? mida?	Reeglid
<i>küünal</i> <i>aken</i> <i>peenar</i> <i>kaunis</i>	<i>küünla</i> <i>akna</i> <i>peenra</i> <i>kauni</i>	<i>küünal</i> <i>t</i> <i>aken</i> <i>t</i> <i>peenar</i> <i>t</i> <i>kaunis</i> <i>t</i>	Astmevahelduslikes sõnades (omastavas tugev aste = III välde) saadakse osastav kääne nimetavast + t
<i>pähkel</i> <i>värten</i> <i>suhkur</i> <i>kuulus</i>	<i>pähkli</i> <i>värtna</i> <i>suhkru</i> <i>kuulsa</i>	<i>pähkli</i> <i>t</i> <i>värtna</i> <i>t</i> <i>suhkru</i> <i>t</i> <i>kuulsa</i> <i>t</i>	Astmevahelduseta sõnades (kõigis käändeis III välde) saadakse osastav kääne omastavast + t

145. Harjutus. Moodustada eelmiste sõnade eeskujul ainsuse osastav kääne, otsustades omastava käände äbil, kas sõna on astmevahelduslik või mitte!

number, kannel, meeter, liiter, pulber, naaskel, katel, naaber, pastel, vaagen, kukal, laäger, vanker, maaler (kolmas välde), kühvel, küünar, kamber, kelder, kangur, kringel, pannal, korsten, mantel, küünal, suhkur, peenar, pähkel.

Näidis: *number* (3), *numbri* (3), *numbrit* (3)
kannel (2), *kandle* (3), *kannelt* (2)

146. **Harjutus.** Tarvitada õigesti osastavat käänet klambreis olevaist sõnadest!

3 (meeter), *kilo* (suhkur), 6 (liiter), 2 (haavel), 3 (aken), *mängis* (kannel), *ehitatakse* (kelder), *rehitsen* (peenar), *hiivab* (ankur), *sügab* (kukal), *pühib* (korsten), *määrib* (vanker), *huvitavat* (number), *kannab* (vaagen), 3 (tütar), *kibedat* (pipar), 10 *õppetooli ehk* (kateeder).

Mitmuse omastav.

kelle? mille?

Võrrelda ainsuse osastavat mitmuse omastavaga!

Ainsuse osastav keda? mida?	Mitmuse omastav kelle? mille?
(seda) <i>jalga, lehte, tetre juttu, keppi, kukke korralikku, mõistlikku ümbrikku, okslikku</i>	(nende) <i>jalgade, lehtede, tetrede juttude, keppide, kukkede korralikkude, mõistlikkude ümbrikkude, okslikkude</i>
(seda) <i>maad, luud sood, kraed komiteed, patareid kantseleid</i>	(nende) <i>maade, luude soode, kraede komiteede, patareide kantseleide</i>

Pidada meeles! 1. Kui ainsuse osastava lõpus on täishäälik või (nõrk) *d*, on mitmuse tunnus *de*.

2. Astmevahelduslikel sõnadel on mitmuse omastav harilikult samasugusel astmel kui ainsuse osastav.

Võrrelda ainsuse osastavat mitmuse omastava *g a*, kui ainsuse osastava lõpus on *t*.

Ainsuse osastav keda? mida?	Mitmuse omastav kelle? mille?
(<i>seda</i>) <i>kätt, uut, keelt</i> <i>küünt, õit, kõrt</i> <i>raudset, julgust</i> <i>nädalat, meetrit</i> <i>kartulit, numbrit</i>	(<i>nende</i>) <i>käte, uute, keelte</i> <i>küünte, õite, kõrte</i> <i>raudsete, julguste</i> <i>nädalate, meetrite</i> <i>kartulite, numbrit</i>
(<i>seda</i>) <i>kõnet, peret, vilet</i> <i>tublit, piigat, autot</i> <i>lauljannat</i> <i>tütart, akent</i>	(<i>nende</i>) <i>kõnede, perede, vi-</i> <i>lede</i> <i>tublide, piigade, autode</i> <i>lauljannade</i> <i>tütarde, akende</i>

Pidada meeles! Kui ainsuse osastava lõpul on (tugev) *t*, on mitmuse tunnuseks harilikult *te*.

Erandiks on sõnatüübid *kõne, tubli, tütar* ja *-nna*-lõpulised sõnad, kus ainsuse osastava lõpul on *t*, aga mitmuse tunnus siiski *de*.

Jälgida ja pidada meeles allpool antud lisanäiteid *kõne-, tubli-* ja *tütar-*tüüpi sõnadest, millel ains. osastava lõpul on *t*, aga mitmuse tunnus erandlikult *de*.

kõne — kõnet — kõnede

Samuti käänduvad: ime, jume, kabe, kere, klade, male, mure, pere, rahe, sine, tare, vahe, vale, vile, võre, õlu (m. om. õllede)

tubli — tublit — tublide

Samuti käänduvad: draama, foto, hapu, kaabu, kalju, kassa, kiisu, kliima, manna, laava, lilla, nafta, palju, neiu, peiu, piiga, plika, polka, ratsu, roosa, sohva, sooda, soolo, teema, summa, tõmmu ja kõik nna-lõpulised sõnad: lauljanna, sõbranna, kirjutajanna jne.

tütar — tütart — tütarde

Samuti käänduvad: aken, kaenal, kannel, katel, koonal, kukal, kämmal, küünal, küünar, pannal, pipar, peenar, pöial, sõkal, sõstar, tatar, tungal, vemmal, vinnal, västar.

147. **Harjutus.** Kirjutada ainsuse osastav ja mitmuse omastav *kõne-*, *tubli-*, *tütar-*tüüpi sõnadest, valides igast tüübist 5 sõna!

148. **Harjutus.** Moodustada mitmuse omastav antud sõnadest!

õhetav põsk, huvitav küsimus, tubli pioneer, hoogne polka, kena valss, sume sügispäev, väle ratsu, suur vaskkatel, sügav järv, kauge kink (kingu), pikk vahaküünal, raske mure, kahar kuusk, lahtine ümbrik, mõistlik tegu,

tihe võrk, virk sepp, pikk latt, juhuslik asi, uus auto, paljud piigad, mõni vanker, lai peenar, kommunistlik partei, sotsialistlik vabariik, isetegevuslik ring, kino, teater, kirjanduslik loeng, huvitav mõte.

Mitmuse omastav põhikäändena.

Vaadelda käänamistabelis (lk. 101) sõnade õnnelik kunstnik käänamist *de*-mitmuse käändeis ja võrrelda mitmuse omastavat teiste käänetega, kus mitmuse tunnus esineb! Mis on ühist mitmuse omastava ja teiste käänete vahel?

Vaadelda täiendavalt allpool antud lisanäiteid!

Mitmuse omastav	Mitmuse teisi käändeid sisseütlevast alates
<i>teravate</i>	<i>teravatesse, teravates, teravatest, teravatele</i> jne.
<i>nobedate</i>	<i>nobedatesse, nobedates, nobedatest</i> jne.
<i>peenarde</i>	<i>peenardesse, peenardest, peenardele</i> jne.
<i>kasulikkude</i>	<i>kasulikkudesse, kasulikkudele</i> jne.
<i>kannelde</i>	<i>kanneldesse, kanneldega</i> jne.
<i>fotode</i>	<i>fotodesse, fotodes, fotodest, fotodega</i> jne.

Pidada meeles! *de*-mitmuse käänded saadakse kõik mitmuse omastava järgi. Mitmuse omastav käänne on seepärast põhikäänne, nagu seda on ainuse omastavgi.

149. Harjutus. Kirjutada kriipsu asemele *de* või *te*, nagu on nõutav!

Vihmas— sügispäeva— tulekul koondusid linnud parve—sse ja alustasid lendu kauge—le maa—le. Puu— roheline kate muutus kirevaks. Siis oli tore kõndida veretava— vahtra— ja kollendava— kaske— all ja kuulata kurge— kurvatoonilist häälotsust. Nende tee viib kaugele üle laia— lagendikku—, üle kõrge— mäge—, üle suur— sinetava— järvede ja sügisöös säravate rahvarikas— linna—. Vahel tahtsin isegi kaasa teha seda reisi, et jõuda üle mere läbi kohutava— sügistormi— tundmatu—le maa—le. Ent rohkem haarab rännulust meid ikkagi kevadel. Sügisel on kodutunne tugevam. Ja vaata, eks nurme—lt ja põldu—lt veerenud kolhoosi viljakoorma— pikad voodid. Heinamaa—l istusid kõhuka— heinakuhja— kogud ja rabas paistsid mustava— turbapätsi— kõrged hunnikud. Aeda—s peenar—l lokkasid mitmesugused aedviljad ja viljapuu—oks—l naeratasid maitsvad puuviljad. See kõik kõneles nõukogu— inimes—, töötava— talupoega— töökusest ja töörõõmust, mis tagab kõigile õnneliku tuleviku.

Nüüd on maa kattunud lumega. Õpilas—l ja õpetaja—l käib hoogne töö: kogutakse teri tarkusesalve—sse. Sedagi tööd saadab nõukogulik tööõõm.

150. Harjutus. Kas *d* või *t*, *k* või *kk*?

Metsiku—el kalju—el pesitseb kaljuko—kas, aga tihe—a—es põõsasti—u—es elutseb rebane. Rändajad liikusid mitmekesis—el künkli—u—el maasti—u—el. Merel olija—ele anti märku tõrvi—u—ega ja tungal—ega. Köögis askel—ati taldriku—ega ja potti—ega, söögitoast kostis lusi—ka—e ja tassi—e klirina—. Kalevipoja löögil lendasid mehed otse takukoonal—ena. Vaevalisel— liikusid nad raske—e vankri—ega aukli—ul teel. Üksi—u—es kõrvalis—es kohta—es kõnel—akse veel ehtsat murre—. Kuub oli kaunistatud eestikirjalis—e hõbepannal—ega. Pi—a—el pime—a—

—el talveöö—el ehib põhjamaid virmalis—e valgus. Hele—
 —a—est juulipäeva—est, mil olime kõik heinatööl, on säi-
 linud kauneid mälestusi. Kuuma—el päeva—el on mõnus
 juua hapukalja. Bakuu ümbruses leidub rohkesti nafta—.
 Seda haige— inimest tuli läbi valgustada röntgenikiir—ega.
 Kärbes—e vastu võib võitlust pidada ka kärbseseen—ega.
 Vaes—e talurentni—u—e raskesti elust ja rikas—e mõisni-
 —u—e ülekohtust jutustab muuhulgas Ernst Särgava teos
 „Ühe härja elulugu“.

Mitmuse osastav.

Vaadelda järgmiste sõnade mitmuse osastava lõppe!

-sid	<i>külasid, neiused, piigased, autosid, koisid, peresid, jõgesid, vagused</i>
-id	<i>nädalaid, vihikuid, sõdureid, vankreid, katuseid, vastastikuseid</i>
-e	<i>jutte, linde, poisse, õnnelikke</i>
-i	<i>suuri, sulgi, lehma, kohti, kingi, inimes-i, nais-i, haigus-i</i>
-u	<i>linnu, hindu, leibu, valdu, saiu</i>

Pidada meeles! 1) Mitmuse osastava lõppudeks on **-sid, -id, -e, -i, -u,**

2) Mitmuse osastava lõpus ei ole kunagi täishäälikut **-a.**

M ä r k u s: Paljudes sõnades (*inimesi, naisi*) on mitmuse osastavas *i* kõrval *s*, kuid see kuulub sõna tüvesse (nn. *se-tüvelised sõnad*).

3) **Mitmuse osastav on alati tugevas astmes** (*õnnelikke, kirjanikke, kotte, kappe, sulgi* [suled], *poisse, rikkaid, mõtteid* jne.).

4) Sõnadest *kõne, tubli, nimi, jõgi* on m. osast. *kõnesid, tublisid, nimesid, jõgesid*, seega on kõigil sedatüüpi sõnadel mitmuse osastava lõpus *-sid* (*imesid, jumesid ... draamasid, fotosid* jne.).

151. Harjutus. Tuletada mitmuse osastav antud sõnadest!

küla, tuli, toru, plika, sohva, vahe, madal, ilus, lammast, aus, katel, kalju, miljon, õppur, porgand, lauljanna, raha, uni, hani, pahe, pidu, õmblejanna, pale, liige, armas, teos, veis, otsus, madrus, karjane, tüvi, krae, püü, patareid.

152. Harjutus. Valida *kõne-* ja *tubli-*tüüpi sõnadest 10 sõna ja koostada lauseid, kus välitud sõnad on mitmuse osastavas käändes!

Jälgida mitmuse osastava saamist järgmistes näidetes!

Kui ainsuse omastava lõpus on		Siis mitmuse osastava lõpus on	
<i>e</i>	<i>suur, suure; sulg, sule</i> <i>naine, naise; raskus, raskuse</i>	<i>i</i>	<i>suuri, sulgi</i> <i>naisi, raskusi</i>
<i>i</i>	<i>poiss, poisi; kott, koti</i> <i>tiik, tiigi; vann, vanni</i>	<i>e</i>	<i>poisse, kotte</i> <i>tiike, vanne</i>
<i>u</i>	<i>näpp, näpu; jutt, jutu</i> <i>õnneliku kirjaniku</i>	<i>e</i>	<i>näppe, jutte</i> <i>õnnelikke kirjanikke</i>

<i>e</i> annab <i>i</i>		<i>i</i> annab <i>e</i>
		<i>u</i> annab <i>e</i>

153. **Harjutus.** Moodustada mitmuse osastav antud sõnadest!

tund, kelk, inimene, saarlane, laul, leht, kivi, kaart, hirv, hunt, mäng, veskiline, kasulik, suur, puravik, toit, noor, õng, lind, pauk, kass, part, tükk, laps, kompvek, näitlik, protsent, arglik, paat, arv, põsk, jõud, sääsk, kaev, aastane, suuline, mesilane, hää, pilk, iseloom, teine, soine.

Vaadelda mitmuse osastava moodustamist *a*-tüvelistest sõnadest (ains. omastava ja osastava lõpus *a*)!

Esimese silbi täis- häälikud	Ains. nimetav ja omastav	Mitmuse osastav	Reegel
<i>a</i>	<i>jalg</i> — <i>jala</i>	<i>jalgu</i>	Kui esimeses silbis on <i>a, i, õ, ei, äi,</i> siis <i>a</i> -tüvelistel sõna- del on mitmuse osas- tavas <i>u</i> (<i>a</i> annab siis <i>u</i>)
<i>i</i>	<i>hind</i> — <i>hinna</i>	<i>hindu</i>	
<i>õ</i>	<i>mõrd</i> — <i>mõrra</i>	<i>mõrdu</i>	
<i>ei</i>	<i>sein</i> — <i>seina</i>	<i>seinu</i>	
<i>äi</i>	<i>käi</i> — <i>käia</i>	<i>käiu</i>	
<i>e</i>	<i>vend</i> — <i>venna</i>	<i>vendi</i>	On aga esimeses sil- bis mingi muu hää- lik, siis on <i>a</i> -tüvelis- tel sõnadel mitmuse osastavas <i>i</i> (<i>a</i> annab siis <i>i</i>)
<i>o</i>	<i>koht</i> — <i>koha</i>	<i>kohti</i>	
<i>u</i>	<i>nurk</i> — <i>nurga</i>	<i>nurki</i>	
<i>ä</i>	<i>märg</i> — <i>märja</i>	<i>märgi</i>	
<i>ö</i>	<i>pöör</i> — <i>pööra</i>	<i>pööri</i>	
<i>ü</i>	<i>külm</i> — <i>külma</i>	<i>külmi</i>	

Erandid: (see) *pikk* — (selle) *pika* — (neid) *pikki*
king — „ *kinga* — „ *kingi*
silm — „ *silma* — „ *silmi*

Pidada meeles! **a-tüvelistel sõnadel on m. osast. lõpus kas u või i.** Erandlikult on mõnedel kahesilbilistel sõnadel e-lõpuline m. osastav: (neid) **nuge, mune, ube, tube, lube.**

154. Harjutus. Moodustada mitmuse osastav antud sõnust!

rühm, sild, relv, lehm, linn, õun, pikk, silm, loom, vend, tiib, koer, koht, king, muna, härg, hein, ait, sepp, kaup, paik, pind, konn, pung, väin, rand, kand, vaip, luud, sukk, halb, põder, oder, leib.

155. Harjutus. Kirjutada klambreis olevad sõnad mitmuse osastavasse!

Koolivaheajal pealinnas.

Talvisel koolivaheajal sõitsid Maili ja Mare hobusegä pealinna Tallinna. Hea saanitee tõttu liikkles maanteel rohkesti (auto, palgikoorem) ja (jalakäija). Kui meie sõitjad aga linnatänavaile saabusid, elavnes liiklemine üha enam. Südalinnas olid kõnniteed täis (inimene): (vana) ja (noor), (täiskasvanu) ja (laps), (õpilane) ja (tööline). Kuuldus (mitmesugune keel) ja nähti (mitu rahvus). Sõiduteel aga kihutas (mootorrattur, trammivagun, buss) ja (igasugune muu sõiduk).

Kuna isa kavatses turul müüa kaasatoodud (põllusaadus), siis mindi turule. Siin oli palju (hobune, vanker) ja (müügiputka), kus müüdi (igasugune kaup). Oli (loom), nagu (siga, vasikas) ja (lammas), samuti vilja, nagu (oder, kaer, rukis), aga ka (jahusaadus) ja (kruubid, tangud) ja muud. Kauplustes müüdi muuseas (igasugune pisiasi),

nagu (kamm, lusikas, hari, seep, mõõdupael, püksirihm, saapanael, nõel, peegel, käärid, paber, piltpostkaart), *riidest* (nukk, sukk) ja (sokk). *Kullassepa-äris müüdi* (taskukell) ja (prillid). *Väike Mare soovis* (maiustus) ja *ostis* (sai) ja (kompvek).

Linnas ringi käies vaatlesid Maili ja Mare (kõrge, tore hoone, torn, muuseum) *ning* (teine ajalooline ehitis). *Õhtuti külastasid nad* (kino), *kus nad vaatasid* (huvitav film), ja (teater), *kus nägid* (ballett, draama) ja (muu teatrietendus). *Sei korral ei juhtunud olema kunstinäitust ega* (muu näitus), *kuid nii palju oli linnas* (vaatamisväärus), *et sellest sai mitmeks ajaks rääkida*.

156. Harjutus. Moodustada mitmuse osastav p-s 192 antud sõnadest (*õhetav põsk* jne.)!

i-mitmus.

Vaadelda käänamistabelis (p. 173) sõnade *õnnelik kunstnik* käänamist *i*-mitmuse käändeis ja võrrelda mitmuse osastavat *i*-mitmuse käänetega! Mis on ühist mitmuse osastava lõpu *õnnelikke kunstnikke* ja *i*-mitmuse käänete (näit. *õnnelikele kunstnikele*) vahel? Missugusel astmel on *i*-mitmus? Aga mitmuse osastav?

Vaadelda täiendavaid näiteid *i*-mitmuse moodustamisest!

Mitmuse osastav	<i>i</i> -mitmuse käändeid
<i>maid, soid, puid</i>	<i>maile, soile, puile, puilt</i>
<i>vankreid, käändeid</i>	<i>vankresse, käändeisse, käändeist</i>
<i>aknaid, tütreid</i>	<i>aknaile, tütreile</i>
<i>pilvi, jälgi, sõpru</i>	<i>pilvist, jälil, sõbrule</i>
<i>puiestikke, ümbrikke</i>	<i>puiestikes, ümbrikele</i>
<i>summasid, vilesid</i>	— <i>i</i> -mitmus puudub.

Pidada meeles! 1) *i*-mitmuse käänded moodustatakse mitmuse osastava abil (*i*-mitmüst nimetataksegi seepärast ka osastavaliseks mitmuseks);

2) astmevahelduslik sõna on *i*-mitmuses samasugusel astmel kui vastavas ainsuse käändes (*sõbrale* — *sõbrule*, *kirjanikule* — *kirjanikele*, *mõttesse* — *mõtteisse*, *pilkele* — *pilkeile*; *hüppele* — *hüppeile* jne.).

Lühemat (*i*-)mitmüst tarvitame alati sõnades, kus see ei muuda sõna ilmetuks ja kus see tundub ilusam kui *de*-mitmus. Eriti tuleks *i*-mitmüst tarvitada järjekindlalt *-lik*, *-mik*, *-nik*, *-stik*-lõpulistest astmevahelduslikes sõnus nagu *õnnelik*, *kandmik*, *kunstnik*, *mäestik* jne.

157. Harjutus. Muuta *de*-mitmus *i*-mitmuseks, kus see on võimalik!

Eesti Nõukogude Kirjanikkude Liit, kuulsate kunstnikkude ettekannetele, raudsetele väravatele, auklikkudel teedel, suurtest sõnadest, sügavatest mõtetest, vanadel päevadel, toredates riides, parematele tuttavatele, eelseisvatest rõõmsatest päevadest, õitsvatesse toomingatesse uppunud küladest, vihmastel öödel, sinetavatele veelagendikkudele, vanaaegsetesse raamatutesse, õnnelikkudele tüdrukutele, tuhandetele elanikkudele.

õnnelik — *vihik*

158. Harjutus. Käänata ainsuse ja mitmuse nimetavas, omastavas, osastavas ja sisseütlevas käändes (ka *i*-mitmuses) sõnu *korralik aednik ja kohalik puiestik!*

159. Harjutus. Koostada jutuke või lauseid, kus esineb alamal järgnevaid sõnu! Ühtlasi kriipsutada alla tugev aste kahe ja nõrk aste ühe kriipsuga!

mesinikele, kunstlikkudest, aednikku, tähestikku, ümbri-
kesse, ümbrikke, puiestikke, kunstnike, kandmikul, kanar-
bikku, vedelikke.

Vaadelda sõna *vihik* käänamist!

Käänded	Ainsus	Mitmus
Nimetav	<i>vihik</i>	<i>vihikud</i>
Omastav	<i>vihiku</i>	<i>vihikute</i>
Osastav	<i>vihikut</i>	<i>vihikuid</i>
Sisseütlev jne.	<i>vihikusse</i>	<i>vihikutesse e. vihikuisse</i>

Otsustada: Kas sõna *vihik* on astmevahelduslik või mitte? Aga sõna *õnnelik*?

160. Harjutus. Määrata, kumba käänamistüüpi kuuluvad allpool antud sõnad, kas *vihik*-tüüpi või *õnnelik*-tüüpi!

kaasik, piklik, tulevik, tuulik, laevnik, lagendik, Lehik, tüürnik, leplik, laulik, männik, kodanik, kodanlik, tehnik, kaksik, alandlik, mõistlik, häälik, hommik, ööbik, sepik, lüpsik, sotsialistlik, kommunistlik, liustik, kaevik, leplik, kanarbik, minevik, kunstnik.

Näidis:

Nagu <i>vihik</i> käänduvad	Nagu <i>õnnelik</i> käänduvad
<i>kaasik</i>	<i>piklik</i>

161. Harjutus. Kirjutada kriipsu asemele kas *k* — *kk* või *d* — *t*, nagu on nõutav!

Otsin kaks vihi—u—, kuid mul ei ole veel sõnasti—u. Nõukogude Liidus on 16 sotsialisti—u vabariiki. Mööda kõrge— mäeseljan—i—u kulgeb looklev tee. Siinsete elani—e tööalaks on peamiselt kalan—us ja põllun—us. Palgi—parved, juhitud osava—est parvetaja—est, liikusid läbi kärestti—u—e ja koske—e, kuni jõudsid N. alevi—uni, kus neid

ootasid suured tselluloosivabriku—e katlad. Ajakirjani—ele võimal—ati prii sõit Moskvast toimuvale ajakirjani—e konverentsile.

Tuletada meelde sõna *õnnelik* käänamist ja võrrelda seda *sepp*-tüüpi sõnadega!

Käänded		Ainsus	Mitmus
Nimetav	kes?	<i>sepp</i>	<i>sepad</i>
Omastav	kelle?	<i>sepa</i>	<i>seppade</i>
Osastav	keda?	<i>seppa</i>	<i>seppi</i>
Sisseütlev	kellesse?	<i>sepassse</i> e.	<i>seppadesse</i> e.
jne.		<i>seppa</i>	<i>seppisse</i>

Nagu **sepp** käänduvad: *kukk, kokk, lukk, nokk, nukk, sukk, trükk, tükk, vokk, kepp, kapp, käpp, näpp, lepp, lipp, lõpp, trepp, jutt, kott, latt, rott, tutt, šeff* (šefi, šeffi), *dušš* (duši, dušši), *paat, hoop, pilt, kurk, sõit, kaart* (kaardi, kaarti, kaartide), *sööt, kiik, kaup* jne., aga ka *õnnelik, mäestik, kirjanik* jne.

Pidada meeles! Nagu sõna *sepp* käänduvad kõik astmevahelduslikud sõnad, mille ainsuse nimetav on tugevas, omastav aga nõrgas astmes.

162. **Harjutus.** Kirjutada sulgudes olev sõna vastavasse ainsuse või mitmuse käändesse (*a.* — ainsus, *m.* — mitmus)!

Võidulipud.

Nõukogude armee (lipp — *m.*) on (võidulipp — *m.*). Nad on lehvinud uhkelt paljude (riik pealinn —). Nende (lipp —) all on võidelnud miljonid julged sõdurid ja toonud neile (lipp —) surematu kuulsuse.

Kui väeosa ette tuuakse punane lipp, mis on väeüksuse au, kuulsuse, valvsuse ja pühaduse võrdkuju, haarab iga (võitleja) ülev tunne. Nähes oma väeosa (lipp — a.), meenuvad sõdureile rünnakud ja võitlused, mis lõppesid (hiilgav võit — m.). Venemaal on olnud väeosadel (lipp — m.) juba ammu. Esimestele vene kaardiväe- (polk) annetas Peeter I lipud pealkirjaga: „Nende (lipp — m.) võida!“

Nõukogude Liidus on kõige rikkalikum kogu vaenlastelt võetud (lipp — m.). (Muuseum — m.) hoitakse 360 rootsi (lipp), 370 preisi (lipp), üle 200 Napoleoni väeosade (lipp), ligi 1000 türgi (lipp), samuti itaalia, ungari, soome jne. (lipp — m.).

Võiduparaadil Moskvast Punasel väljakul heideti Lenini mausoleumi ette vastase väeosadelt saadud arvukatest (lipp — m.) 200 haakristiga (lipp). Saksa fašistid lootsid nende (lipp — m.) marssida Moskvasse, kuid nende (lipp — m.) sai osaks olla heidetud põrmu meie (võidukas vägi — m.) ette.

(„Noorte Hääle“ j.).

Põhi ja peakäanded.

Tutvudes käänamisega leidsime, et käänetest olid ainsuse omastav ja mitmuse omastav põhikäanded, sest nende järgi saab moodustada teisi käandeid, nimelt

ainsuse omastava (sepa, mõtte) järgi 1) ainsuse käandeid sisseütlevast alates (sepassse, mõttesse) ja 2) mitmuse nimetavat (sepad, mõtted);

mitmuse omastava järgi 1) mitmuse käandeid sisseütlevast alates (seppadele, mõtetele).

Kuid põhikäänete järgi ei saa moodustada ainsuse osastavat ja ains. sisseütleva lühikest vormi (tuppa, maha), samuti mitmuse osastavat ja *i*-mitmuse sisseütlevat (õnne-

likesse), mis on põhikäändeks *i*-mitmusele. Seepärast siis, et mingit sõna osata vigadeta kõigis käändeis käänata, peab tundma peale põhikäänete veel meid käändeid, mida põhikäänete järgi moodustada ei saa.

Nii saame kokku 7 käänet, mis on vajalikud käändsõna muutmisel, nimelt:

ainsuse	nimetav,	omastav,	osastav,	sisseütlev	
					ja
mitmuse		omastav,	osastav,	sisseütlev	

Neid käändeid nimetatakse **peakäändeteks**.

Harilikult antakse peakäänded kindlas järjekorras ilma käänete nimetuseta, kusjuures paralleelvormid (= sama käände teised vormid) eraldatakse üksteisest sõnaga „ehk“ (lühend e.).

Näiteks:

Õnnelik, õnneliku, õnnelikku, õnnelikkusse e. õnnelikku, õnnelikkude e. õnnelike, õnnelikke, õnnelikkudesse e. õnnelikesse.

Kaart, kaardi, kaarti, kaardisse e. kaarti, kaartide, kaarte e. kaartisid, kaartidesse.

163. Harjutus. Kirjutada peakäänded sõnadest
lukk, latt, kurk, mäestik, saadik, vanker, kelder!

mõte — rukis — liige

Vaadelda sõnade *mõte* ja *rukis* käänamist!

1. Nim.	<i>mõte</i>	<i>mõtted</i>	<i>rukis</i>	<i>rukkid</i>
2. Om.	<i>mõtte</i>	<i>mõtete</i>	<i>rukki</i>	<i>rukiste</i>
3. Os.	<i>mõtet</i>	<i>mõtteid</i>	<i>rukist</i>	<i>rukkeid</i>
4. Sisseütl.	<i>mõttesse</i>	<i>mõtettesse</i>	<i>rukisse</i>	<i>rukistlesse</i>
		<i>e. mõtteisse</i>		<i>e. rukkeisse</i>

Nagu *mõte* käänduvad: *hüpe, läte, rike, äke, rake, küte, kate, võte, köide* (om. *köite*), *vaade, pilge, toode, tõlge, teade, näide, läige* jt.

Nagu *rukis* käänduvad: *ketas, ratas, urgas* (om. *urka*), *okas, kaigas* (om. *kaika*), *kinnas* (om. *kinda*), *valdas* (om. *valta*), *võõras* (om. *võõra*) jt.

164. Harjutus. Kirjutada peakäanded *mõte-* ja *rukis-*tüüpi sõnadest, valides vähemalt 10 sõna!

N ä i d i s: *äke, äkke, äket, äkkesse; äkete, äkkeid, äketesse e. äkkeisse; vaade, vaate* . . . . .

165. Harjutus. Panna klambreis olevad sõnad käändesse, nagu on nõutav!

Poisid sõitsid (jalgratas) viima tähtsat (teade). Põllu serval on mitu (läte). Nende (läte) vesi oleks tarvitamiskõlblik, kui korraldada neid (läte), ehitada neile ümber (rake) ja peale mustuse kaitseks (kate). Vähk elutseb (urgas). Jõekallastel, kus on palju (urgas), leidub rohkesti (vähk). Kooperatiivist transporditi jaama palju (rukis) ja (oder). Kuulsate (kirjanik mõte) on vananematud. Kevadisel spordihooajal alustame jälle (hüpe) harjutamist. Meie (kaugushüpe) tagajärjed olid võrdlemisi head, kuid (kõrgushüpe) jääme tagaplaanile. Ainult kaks (hüppaja) oskavad stiilipuhast (sisejalahüpe), teised hüppavad kõik (välisjalahüpe). Juba noorpõlves tutvusin (marksistlik maailmavaade). Sügisel proovisin ka (ketas) heita, kuid (ketas + heide) nõuab head (tehnika), muidu on vähe (tulemus). Ära lase (loomad) (rukis)!

Vaadelda sõna *liige* käänamist!

Nim.	kes?	<i>liige</i>	<i>liikmed</i>
Om.	kelle?	<i>liikme</i>	<i>liikmete</i>
Os.	keda?	<i>liiget</i>	<i>liikmeid</i>
Sisseütl.	kellesse?	<i>liikmesse</i>	<i>liikmetesse e. liikmeisse</i>

Nagu sõna *liige* käänduvad: *kümme* (a. os. *kümmet*), *seitse*, *seeme*, *mähe* (om. *mähkme*), *juhe* (om. *juhtme*), *võti*, *aste*, *ripse* jt.

166. Harjutus. Koostada lauseid, kus on *liige*-tüüpi sõnu ainsuse omastavas ja osastavas ning mitmuse omastavas ja sisseütlevas!

Kordamisharjutusi.

167. Harjutus. Käänata kõrvuti sõnad *sepp* ja *mõte* peakäändeis ja otsustada, mis erinevused on neil sõnadel käänamisel!

168. Harjutus. Loetella võimalikult rohkesti sõnu, mis käänduvad 1) nagu *sepp* ja *õnnelik*, 2) nagu *mõte* ja *rukis*!

169. Harjutus. Tuletada meelde *kõne-tubli-tütar*-tüüpi sõnade käänamist ja koostada lauseid, kus esineb nende sõnade ainsuse osastavat, mitmuse omastavat, osastavat ja alaleütlevat!

170. Harjutus. Kirjutada klambreis olevad sõnad vastavasse mitmuse käändesse!

anti (kukele) *süüa*, *istusime* (mättale), (lati) *otsad tuleb teritada*, *see ei puutu* (sepasse), *laev kinnitati* (ketiga), *tsement kasutati* (kaevurakke) *valamiseks*, *aseta klaasid* (kandmikule), *juttu oli* (lugemikust), vajatakse (aednikku), *kalad kasvavad ka* (tiigis), *kirjutati* (vihikusse), *kallati* (vaati), *lisage* (toidusse) *soola*, *lilled asetati* (aknale), *seemned külvati* (peenrale), *istusid* (sohval) ja (toolil), *kõrsviljade õied on* (sõklaga), *mängisid* (mandoliiniga), (kitarriga) ja (kandlega), *parandab* (riket), *tuntud* (võtet), *näen* (keppi, leppa, mändi, pärna, lille, õuna, lammast), *suur tung oli eriti* (esimesel seansil), *kalda ääres seisis palju* (süst, vene, lootsik, paat ja lodi [m. os. lotje]).

171. **Harjutus.** Kirjutada p-s 160 antud sõnad mingis i-mitmuse käändes!

172. **Harjutus.** 1) Panna allpool antud palas puuduvad vahemärgid ja alustada uut lauset suure tähega;

2) täita lüngad, nagu on nõutav!

P e r e h e i t m i n e .

Aias oli pere— heitnud kaks mesipuud, lennul olid mõlema— pere— läinud segamin— ja ühinenud nii et nüüd rip—us õunapuu oksal suur sülem nagu must mätas (m)art riietas end kiiresti ümber asetaski uue taru, mis oli kohali—us artel—is valmistatud parajale kohale ja ha—as sülemi— tarru ajama lasti suitsu helistati aisakella ja pritsiti vett—i kui mesilased ki—usid ära lendama varsti oli aga kõik korras ja suur tubli noorpere tarus.

OMADUSSÕNADE VÕRDLEMINE.

Omadussõnad nagu muudki käändsõnad käänduvad. Peale käändumise esineb omadussõnadel veel **võrdlemine**. Jälgida jämedamalt trükitud omadussõnade võrdeid!

Kalju on **pikk** poiss. Endel on temast **pikem**. Rein on aga meie kooli **kõige pikem** ehk **pikim** poiss. Lillhernes on **ilus** lill, aga punane täidisõieline nelk on siiski **ilusam**. Kuid **ilusaim** ehk **kõige ilusam** lill on ikkagi roos. Hääle kiirus õhus on küllaltki **suur** (340 m/sek). Kuid vees on hääle kiirus **suurem** kui õhus. **Kõige suuremat** ehk **suurimat** kiirust omab siiski valguskiir, mis liigub 300 000 km/sek.

Omadussõnal on kolm võrdlusastet ehk võrret: alg-, kesk- ja ülivõrre. Ülivõrre on kahesugune: pikem kuju, mis saadakse keskvärdele (**pikem**) sõna **kõige** lisamisega (**kõige pikem**), ja lühike ülivõrre ehk i-ülivõrre, mis saadakse mitm. osastavast nagu i-mitmuski (**pikim**).

Vaadelda allpool antud sõnade võrdlemist!

Ainsuse nimetav	Ainsuse omastav	Kesk-võrre	Mitmuse osastav	Ülivõrre
<i>punane</i>	<i>punase</i>	<i>punasem</i>	<i>punaseid</i>	<i>punaseim</i>
<i>julge</i>	<i>julge</i>	<i>julgem</i>	<i>julgeid</i>	<i>julgeim</i>
<i>kallis</i>	<i>kalli</i>	<i>kallim</i>	<i>kalleid</i>	<i>kalleim</i>
<i>pime</i>	<i>pimeda</i>	<i>pimedam</i>	<i>pimedaid</i>	<i>pimedaim</i>
<i>väike</i>	<i>väikse</i>	<i>väiksem</i>	<i>väikesi e. väikseid</i>	<i>väikesim e. väikseim</i>
<i>aeglane</i>	<i>aeglase</i>	<i>aeglasem</i>	<i>aeglasi</i>	<i>aeglasim</i>
<i>kartlik</i>	<i>kartliku</i>	<i>kartlikum</i>	<i>kartlikke</i>	<i>kartlikem</i>
<i>õnnelik</i>	<i>õnneliku</i>	<i>õnnelikum</i>	<i>õnnelikke</i>	<i>õnnelikem</i>

Pidada meeles! 1) Keskvõrre saadakse harilikult *m-i* liitmisega ainsuse omastavale, ülivõrre aga *m-i* liitmisega mitmuse osastavale, kusjuures *d* tuleb osastava lõpust ära jätta;

Ainsuse nimetav	Ainsuse omastav	Kesk-võrre	Mitmuse osastav	Ülivõrre
<i>tark</i>	<i>targa</i>	<i>targem</i>	<i>tarku</i>	<i>targeim</i>
<i>nõder</i>	<i>nõdra</i>	<i>nõdrem</i>	<i>nõtru</i>	<i>nõdreim</i>
<i>must</i>	<i>musta</i>	<i>mustem</i>	<i>musti</i>	<i>musteim</i>
<i>vana</i>	<i>vana</i>	<i>vanem</i>	<i>vanu</i>	<i>vanem</i>
<i>paks</i>	<i>paksu</i>	<i>paksem</i>	<i>pakse</i>	<i>pakseim</i>
<i>hull</i>	<i>hullu</i>	<i>hullem</i>	<i>hulle</i>	<i>hulleim</i>
<i>järsk</i>	<i>järsu</i>	<i>järsem</i>	<i>järske</i>	<i>järseim</i>
<i>hea</i>	<i>hea</i>	<i>parem</i>	<i>häid</i>	<i>pareim</i>
<i>palju</i>	<i>palju</i>	<i>enam</i>	<i>paljusid</i>	<i>enim</i>

2) *tark (sepp)* ja *vana (pesa)* -tüüpi sõnadel, mille omastava lõpul on *a* või *u*, on kesk- võrde lõpp *-em*, ülivõrde lõpp aga, mit- muse osastava kujust hoolimata, alati *-im*.

173. **Harjutus.** Koostada võrdlemistabel allpool antud sõnadest!

sinine, magus, osav, tugev, valge, roheline, hele, nobe, käbe, kare, õnetu, hooletu, kannatlik, korralik, lühike, hell, pikk, peen, külm.

Vajaduse korral kasutada sõnastikku!

Vaadelda *tu*-lõpulist eitava tähendusega omadussõna käänamist!

Lahendamatu ülesanne, *lahendamatu* ülesande, *lahendamatu* ülesannet, *lahendamatusse* ülesandesse, *lahendamatute* ülesannete, *lahendamatuid* ülesandeid, *lahendamatutesse* ülesannetesse e. *lahendamatu* ülesandesse.

Samuti käänduvad: *seletamatu*, *võitmatu*, *ettevaatamatu*, *kirjutamatu*, *nagematu*, *talumatu*, *mõistmatu*, *rahutu*, *jõuetu*, *põhjatü*, *mõttetü* jne.

Pidada meeles! **Jaatava tähendusega *tud*-kesksõna**, mis samuti vastab küsimusele missugune? (täiendina) **ei käändü**, näiteks:

lahendatud (missugune?) ülesanne, *lahendatud* (missugust?) ülesannet, *lahendatud* (missugusesse?) ülesandesse jne.

174. **Harjutus.** Käänata *tu*-lõpulisi omadussõnu peakäändeis, moodustades neist jutukese või lauseid!

Näidis: See on ju *mõttetü jutt*. *Mõttetü jutu* kuulamine on asjatu ajaviitmine.

175. **Harjutus.** Kas *-nud*, *-tud* või *-nut*, *-tut*?

Vaatlesime vigasta— laeva. Aidake väsi— poissi! Oh teda vaest ehmu—! Ma ei unusta näh—. Sõja ajal tuli sõita

mööda põhja— teed. Korrata tingimata õpi—! Võtke paki— asjad kaasa! Vaata seda lugema— tähemerd, mis paistab sügisööl! Püüame lahendada seda arusaama— juhtumit. Marksismi võime võtta kui ümberlukkama— teadust. Need on ununema— silmapilgud, mis me üle elasime oma sünnimaa vabastamisel. Lained laulavad lakkama— laulu. Võide— fašismi tuleb hoolega silmas pidada, et ta jälle ei tõsta pead ega jälle teosta sellist julma, riiva— hävitustööd, nagu ta tekitas Teises Maailmasõjas. Inimesed olid eruta—. Vaigista neid eruta— inimesi! Ära tee sündsuse— nalja! Kordasime laul— laule ja jutustasime varemkuul— lugusid. Kas raamatuile on kattepaberid ümber pan—? Vastuvõe— viljast saadeti osa jaama. Mälestagem Isamaasõjas lange—!

176. Harjutus. Määrata antud pöördsonad, kumba tüüpi need kuuluvad, kas *õppima-* või *hakkama-*tüüpi!

nokkima, ruttama, lõppema, pakkima, rõkkama, lippama, tõttama, uppuma, kukkuma, voltima, ärkama, viipama, pühkima, tärkama, vaatama, muldama, trükkima, vaatlema.

N ä i d i s:

<i>õppima</i> -tüüpi sõnad	<i>hakkama</i> -tüüpi sõnad
nokkima	ruttama

177. Kordamisharjutus. Kuidas on tingiv kõneviis ja käskiva kõneviisi 3. pööre allpool antud pöördsonadest?

hüppama, noppima, pakkima, tärkama, vaatama, kukkuma, muldama.

Tuletada meelde möödunud aastal õpitud astmevaheldusega pöördsonade tuntud vorme!

<i>ma</i> -tegevusn.	Minevik	Olevik	Käskiv kv.	Tingiv kv.	<i>da</i> -tegevusn.
õppima	õppisin	õpin	õpi! õppigu, -ge!	õpiksin	õppida
rippuma	rippusin	ripun	ripu! rippugu, -ge!	ripuksin	rippuda
tekkima	tekkisin	tekin	teki! tekkigu, -ge!	tekiksin	tekkida
hakkama	hakkasin	hakkan	hakka! hakaku, -ke!	hakkaksin	hakata
hüppama	hüppasin	hüppan	hüppa! hüpaku, -ke!	hüppaksin	hüpata

178. **Kordamisharjutus.** Täita lünk, nagu on nõutav!

Räästa küljes ri—uvad pikad jääpurikad. Pilv nu—is halle pisaraid. Ru—ipõllult on veel kolm ha—i ära vedada. Kanad ha—asid teri no—ima. Kooliaasta ha—ab juba lõ—ema. Kahe puu hõõrumisel te—ib nii suur soojus, et puud võivad sü—ida. Pa—i asjad kokku ja ha—ame astuma! Varsti lo—avad aasad ja heinamaad ning rõ—avad rõõmsad laulud. Kui ha—asin keppi võtma, li—as hiir minema. Kan—ke hoolt, et teie koduümbruses leiduks roh—est—pesi—sevaid kuldnokk—! Kümne—e kilomeetri—e kaupa levis see hiigelmets oma pime—a—e padri—u—e ja samblasoo—ega, kuhu ei pääsenud ligi suurema—loomad—i. Meie tellitava—e õ—eraamatu—e nimesti—u täien—a—i veel mõnede kirjandusli—e toode—ega. Kõrge männi suur—e oks—e vahele oli ko—kas ehitanud pesa. Sinna suur—e puusse oli raske ronida. Ma ei jõua raske—pa—i (pakk) koju vii—. Postivii— viis posti juba ära.

179. **Kordamisharjutus.** Kirjutada mitmuse omastav ja osastav antud sõnadest!

terav nuga, kuulus laulja, võidetud vaenlane, õnnelik inimene, mäslev meri, mõistmatu küsimus, huvitav mõte, tuntud ajakirjanik, võitmatu sõdur, kalarikas karestik, pime nurk, külm relv, suur linn, magus õun, piklik nõu, vana küla, vilkuv tuli, läbipääsematu soo, hapu jook, tõmmu ratsu, kiibe pipar, ruumikas tare, kõlisev kannel.

180. **Kordamisharjutus.** Tuletada *i*-ülivõrre antud sõnadest!

julge, üllas, leegitsev, palav, suur, pime, leidlik, vaimukas, korralik, uus, hea, vana.

Liitarvsõnade käänamine.

Vaadelda arvsõnade kokku- ja lahkukirjutamist.

11	üksteist (kümmend)
12	kaksteist (kümmend)
13	kolmteist (kümmend)
jne.	jne.
20	kakskümmend
30	kolmkümmend
jne.	jne.
100	üks sada
200	kakssada
jne.	jne.
1000	üks tuhat
2000	kaks tuhat
1 000 000	üks miljon
2 000 000	kaks miljonit
10 000 000 000	kümme miljardit

Pidada meeles! Liitarvudest kirjutatakse kokku arvud 11—19 ja kümned (*kakskümmend*) ning sajad (*kakssada*), kõik teised arvud kirjutatakse aga lahku (*kaks tuhat*).

181. Harjutus. Kirjutada sõnadega arvud 18, 21, 57, 203, 246, 900, 9999, 6 000 000, 1947.

182. Harjutus. Koostada rahalisi dokumente (arveid, kviitungeid, allkirju jne.) ja kirjutada neis näidatud summad sõnadega, nagu on nõutav!

Vaadelda liitarvude käänamist!

a) põhiarvud.

Nim.	<i>seitse tuhat kakssada viiskümmend kaheksa</i>			
Om.	<i>seitsme tuhande kaheksa viiekümne kaheksa</i>			
Os.	<i>seitset tuhat kahtsada viitkümmend kaheksat</i>			
Sisseütl.	<i>seitsme tuhande kaheksa viiekümne kaheksasse</i>			
Seesütl.	”	”	”	” <i>kaheksas</i>
Seestütl.	”	”	”	” <i>kaheksast</i>

jne.

Juhis. Liit-põhiarvudel käänduvad ainsuse omastavas ja osastavas kõik arvosad. Kõigis muus käändeis käändub ainult viimane arvosa, kusjuures eelmised arvosad jäävad omastavasse käändesse.

183. Harjutus. Käänata 7 ainsuse käändes liit-põhiarve 564 ja 3425!

b) järgarvud.

Nim.	<i>saja viiekümne seitsmes</i>			
Om.	<i>saja viiekümne seitsmenda</i>			
Os.	<i>saja viiekümne seitsmendat</i>			
Sisseütl.	<i>saja viiekümne seitsmendasse</i>			

jne.

Juhis. Liit-järgarvudel käändub ainult viimane arvosa, kõik eelmised arvosad jäävad põhiarvu omastavasse käändesse.

184. Harjutus. Käänata käesoleva aasta arvu kui järgarvu 7 ainsuse käändes!

185. Harjutus. Kirjutada alljärgnevad arvud sõnadega, kääntes neid nagu nõutav; alata uut lauset suure algustähega ja panna puuduvad vahemärgid!

Meresügavuses.

11. augustil 1934. aastal tegid mereuurijad katse sukelduda erilises tugevas õõnsas metallkeras nn. batüsfääris mere

sügavustesse varem oli tühi batüsfäär lastud üle 850 meetri sügavusse et proovida selle vastupanuvõimet tugevale veesurvele kui sukeldujad hakkasid ületama 200 meetrit ilmus nende vaatepiirile hõbedasi kirveskalu ühtlasi nägid nad 30 pikka saledat ussi piklikkude katsesarvedega lähenedes 300 meetrile muutus valgus üha hämaramaks aga ületades 500 meetrit valitses ümbruses täielik pimedus 530. meetril kohtasid sukeldujad 6 kala kelle soomused helendasid nagu jaaniussid esines kalu kelle valgustuslaternad olid kahvatusinised teised paistsid jälle purpurivärvilistena 580. meetrit läbides ilmus erakordselt ilus helendav kala, viiereane tähtkala üldse nägid uurijad väga palju huvitavaid ennenägematuid loomi nad sukeldusid kuni 923 meetri sügavuseni see on pisike murdosa sügavuste uurimistel sest ookeanide suurim sügavus ulatub 10 793 meetrile.

186. Harjutus. Panna järgnevas palas kõik vajalikud kirjavahemärgid, alustada uut lauset suure algustähega ja täita lüngad, nagu nõutav!

Kevad saabub.

Viimastel päeva—el kui Juku hom—ikul kooliteed sammus märkas ta kõigest et kevad on saabumas päike oli pugunud kül— paksu pilvkat—e taha kuid õhk oli soe ja lumi aina sulas rentsli—es jooksid veenired ja uulitsa—el raiuti jääd ning pühitati talvist kõntsa.

Ühel õhtupoolikul võimaldus Jukul maale minna piima tooma seal märk—as ta veel enam kevadetunnuseid. Lepavõsa oli rõõmsalt pruunikas ja kraavikaldail kasvavaid pajupõ—said ehtisid urvad nagu valged kassikäpad lumerüü oli mitmeti katki rebitud ja kohati paistis paljast maad siis äkki Juku peatus ja kuulatas kas kuuled see on ju lõoke hüüdis Juku iseenele varakevadises taevasinahs hõljus väike laulev täp—ike ja triller—as nii toredasti et Juku unustas

oma märjad jalad seda kevade avalaulu saatis rõõmus vet—e sulin mis varsti paisub võimsaks kevadekohinaks varsti vabanevad jõed—i jääkat—est kergitavad järve—e jääkaane ja vabastavad järved—i kevade saabumine meenutab rahvaste ülestõuse oma vallutaja—e ja orjastaja—e vastu.

Jah kevad saabub ütles Juku varsti algab maal külviaeg aga meil koolis lõikusaeg eksamitel lõikame tarkuse vilja mida talvel on külvatud.

187. Kordamisharjutus. Määrata järgnevate lausete liikmed, märkides need tähtedega sõnade kohale! Alus ja öeldis alla kriipsutada!

Hele päike paitab palgeid. Lõunatuules lendleb juus. Lähme natukeseks aeda! Varsti puhkevad juba kullased kullerkupud. Juku on tubli pioneer. Jookse, Lindake, ruttu aeda ja palu isa siia! Olen lugenud tänavu palju raamatuid. Võtsin pakid ja viisin tuppa. Püüdsin järvest viiekilose kala. Meie klassi tüdrukud mängivad hästi palli. Mehed, appi!

a.   ö.   m.   t.   s.

N ä i d i s: Ma ootasin sinult pikka kirja.

188. Kordamisharjutus. 1) Panna puuduvad komad ja jutumärgid, 2) tarvitada klambreis olevate tähtede puhul suurt või väikest algustähte ja 3) täita lüngad, nagu on nõutav!

Meie tunt— (j)üri (l)episte kes käib (p)alumaa (s)eitsmeklassilises (k)es—oolis on sel talvel hoolega õ—inud. Kui tal sügisel oli etteütluse hindeks sageli „üks“ siis nüüd esineb kindlast— „kolm“ ja vahel isegi „neli“. Nähtavast— on õ—imiseks tõu—e andnud kuulus unenägu kirjavahemärki—est. Ta õ—is alati õ—ikus leiduvad keelereeglid selgeks ega jätnu— täitmata üht—i ülesanne—. Eil— oli etteütlus suure algustähe kordamiseks. Õpetaja küsis (j)üri (l)episte missugused sõnad kirjuta—akse suure algustähega lauses „(n)õukogude (l)iit kandis peamised raskused (t)eises (m)aailmasõjas, eriti sõjas (s)aksamaa vastu.“? Lepiste

vastas Riikide nimed, nagu muud—i kohanimed, kirjutame suure tähega. Samuti kirjuta—akse ajaloolised sündmused. Ta kirjutab antu— lause tahvlile täiest— õieti. Nüüd kirjutab—i tahvlile veel sõnu nagu: sõitsin (n)õmmel (m)ustamäe (k)elgumäel, sõime (t)allinna kilu, õpime (v)ene keelt ja sõidame (v)alge-(v)ene NSV-sse ekskursioonile. (k)arjala-(s)oomme (n)õukogude (v)abariigi pealinnaks on (p)etrozavodsk. Kui mitmeid näiteid oli kirjutatu— ja küsimus korratud ütles õpetaja lõ—uks Arvan et emakeele eksami-hinded kevadel on kõigil head ja väga head — Aga muidugi vastasime meie kuna teie nii hästi õ—etate siis meie ka hästi õ—ime. Eks nii tule head hinded—i. Õpetaja naeratas se—e jutu peale ja sellega lõ—es—i tund.

189. Kordamisharjutus. Täita lünk, kuidas on nõutav, ja kirjutada klambreis olevad sõnad kokku või lahku!

lapsed hüü—sid isa põllult ko—u; püü—sime talle se— asjas (vastu tulla); lei—sin (maan teelt) ilusa (tasku noa); nad jä—sid hobuse (aida ette); kün—sime (kesa põllul); is—usime (aia taga) (kraavi kaldal) ja tegime (paju pilli); rau—teel käimine on karis—a—av; kiir—ongiga jõu—sime ruttu pärale; kand—e puud tupp; mängisime tu—avat mängu „kas kin—sep— kodus“; kas rä—sep elab (Üle jõe külas)?

190. Kordamisharjutus. Kirjutada antud vormid lihtminevikus!

kannan kompsu, võtan osa, katame lauda, künnan põldu, Linda peseb, seame ruumid korda, sõuavad randa; lapsed hüppavad, nad hakkavad laulma, me lepime kokku, võtame kaasa, kipuvad vilja, lükkame paati, lippame palja jalu, mets rõkkab laulust; vikatid välguvad; käod kukuvad; rõõmust süttivad me silmad; sõjas hukuvad mitmed laevad.

191. Kordamisharjutus. Kirjutada mitmuse omastav ja osastav antud sõnadest!

latt, kepp, sepp, kurk (kurgu), kurk (kurgi), leht, sukk, pikk, leidlik, juhuslik, mäestik, metsik, liblikas, võte, ripse, mätas, aken, peenar, küünal, summa, auto, piiga, õnnetu, inimene, naine, eestlane, soo, büroo, maa, ime, lauljanna, tuli, meri, süda, lill, õun, seen, sein, juur.

192. Kordamisharjutus. Kirjutada antud laused lihtminevikus ja panna puuduvad kirjavahemärgid!

Kalurid püüavad merel kalu. Nad söidavad hommikul vara merele et võrke järele vaadata. Võrgud viidi juba eelmisel õhtul merre. Nüüd vaadatakse mis nad on püüdnud. Selgub et saak on mitmekesine. On võrke kus kalu vähe aga on ka neid kus kalu üsna tublisti. Kalurid sõuavad randa kus kalad välja nopitakse ja võrgud tuuakse võrguaeda vabedele. Selleks on tulnud tööle kogu artell. Nad raputavad kalad välja ja kes raputades välja ei kuku, see nopitakse. Siis ammutavad abilised kalad korvidesse ja tassivad hunnikusse. Sealt pannakse nad veokile ja viiakse kombinaadi vastuvõtupunkti. Punkti töölisel kaaluvad kalad, kirjutavad kaluritele vastuvõtukviitungid ja siis lähevad kalad soolamisele. Kord-korralt kasvab aina kalatünnide virn. Meie hoolsad tublid kalurid aitavad vapralt kaasa viie aasta plääni täitmisele rahva toitlustamise aladel.

193. Kordamisharjutus. Täita lünk ja panna puuduvad vahemärgid!

Õie Jalakas kes oli tubli pioneer —eklameeris väga mõjuvalt Ralf Parve luuletust —änane päev. Hulk —elegaate sõitis —on—ressile. Suured sillad ehitatakse nüü—sel ajal kas rauast või sard—etoonist ehitisena. Mu onu on —olhoosis Uus Jõud —rigadiirik. Kes on jätnud sel—e dres—i du—i ruumi? Sel hommikul tõusime vara sest sõitsime Tal—in—asse ekskurs—oonile. —rupp sportlasi liikus supel—as—eini suunas. Lastetuppa sobib kül—bee—mööbel rõõmsa—e punas—e kanti—ega. Homme —emonstreeritakse huvitava—värvilist —ilmi. Kotkas on —õukogude —iidu abso-

luutne t—empion maadluses. Inimese norma—lseks keha-soojuseks on 36,7° —elsiuse järgi. Mis kuupäevaga oli see —okument —ateeritud? Geograa—a tunnis anti joonistada kaks —iagrammi.

194. Kordamisharjutus. Kirjutada antud sõnad kas suure või väikese algustähega, nagu on nõutav!

eesti keel, eestikeelne, ajakiri „stalinlik noorus“, karl marx, marksist, käin keskkoolis, käin kohtla-järve keskkoolis, narva-jõesuu, ülemiste järv, ungari peaminister, ungarlane, peeter esimene oli vene tsaar, jüriöö ülestõus, kaukaasia vaip, tartu murre, kasari jõgi, venemaa, naissaar, meie kriimik ja päitsik, muri, tähe tänav, eestimaa kommunistlik (bolševike) partei.

195. Kordamisharjutus. Liita *-gi* või *-ki*!

laud, leib, loom, paun, pann, krohv, kapp, latt, söök, dušš, kamm, lehm, sõlg, naer.

196. Kordamisharjutus. Kirjutada küsimärgiga häälik ühe- või kahekordselt!

Välk?iire, kirs?punane, taevast?inine, ruk?ilõikus, kadus ruk?isse, lõk?eõhtu, lõp?lik, kop?lisse, tantsisin vals?i, küm?ned ja sajad, mul? on nuga, noor vars? jookseb, keetsime hir?siputru, katsus puls?i, mis kel? on, kel? on pliiatsit, seebimul? lendas, vesi suliseb sul?-sul?, valge täp?, täp?ne mees, siin?e ümbruskond, kõrgrõhk?ond, las? ta tuleb.

197. Kordamisharjutus. Kirjutada *h*, kui vaja!

—urtsik, —aganaleib, —aevastama, —igistama, —aigutama, —ärkama, —äbarik, —igivana, —arutama küsimust, —uluma, —allikas —obune, —aige —irv, —eietama, —anguma, tuule—iil, —erilane, —innukas poiss, puu—alud.

198. Kordamisharjutus. Kirjutada peakäänded antud sõnust!

a) korralik ametnik, hõre tammik, ilus kaart, pikk kepp.

b) kõva pähkel, ilus foto, jäme küünal, kõlav kannel.

199. Kordamisharjutus. Kirjutada mitmuse osastav järgmisist sõnust!

põld, õun, org, soe, mets, raud, teine, mänd (männi), relv, metsatukk, kõik, järv, pärn, oks, linn, laev, kaup, vili, kell, käsi, sukk, sokk, nurk, king, asi, oder, aeg, küps, album, apelsin, vanker, kelder, mantel, peenar, aken, sõdur, iseloom, loom, kull, sulg.

200. Kordamisharjutus. Kirjutada peakäanded antud sõnust!

pikk hüpe, tähtis teade, juhe, võti.

201. Kordamisharjutus. Moodustada lühike ülivõrre antud sõnust!

kaunis, südamlük, vana, pikk, suur, ilus, uus, väle, kasulik, kollane, punane, kõrge.

202. Kordamisharjutus. Määrata lauseliikmed nagu harjutuses 187!

Kena kevade on saabunud. Soojad tuuled puhuvad üle maa. Kolhoosides ja sovhoosides algas põllutöö. Meie kooli aias hakati peenraid tegema ja külvama. Sina, Juku, ole hea ja jookse poodi ning too leiba! Teil, kallid noored, on kõik teed lahti. Meie hoolsad tublid kalurid aitavad vapralt kaasa viie aasta plaani täitmisele. Täna on soe.

203. Kordamisharjutus. Kirjutada klambreis olevad sõnad kokku või lahku ja täita lüngad, kus see vajalik!

Lõkkeõhtul.

Pioneerid algatasid mõt—e korrall—a—a pärast (kooli töö) lõppu lõk—eõhtu, millest osa võtaksid peale (kooli pere) ka (laste vanemad). Õhtu kujunes—i väga meeleolukaks, kuna oli ilus ilm ja —ulk —äid ettekandeid. Kui süü—ati lõk—etuli, palus vanem-pioneerijuht —irektori— pidada pidukõne. Direktor ütles: „Teie, noored, tunnete Nõukogude valitsuse —oolitseva— kät— igal sammul oma elus. Kus—il

mujal (maa ilmas) ei hooli—se—a nii hariduse oman—amise eest kui meil, Nõukogude Liidus. Kodanli—es maades on haridus rikaste (ees õigus); (töölis klass) peab lep—ima ainult kehva (alg haridusega). Sageli ei saavu—a—a algharidust—i. Teil, kallid noored, on aga kõik teed lahti. Teie võite õp—i—a ja oman—a—a ka kõrgemat haridust, kui aga soovite. Seda võimal—ab teile meie —talinlik (haridus poliitika).“ Pärast kõne— algasid (et—e kan—ded). Esitati deklamats—oone, kõnekoori ettekandeid, huvitavaid võimlemisi, tantse jne. ning lõp—uks mängiti murul (jooksu mängu). (Lõkke õhtu) jät—is kõigile hea mulje.

204. Kordamisharjutus. Kirjutada järgnev luuletus, täites vajaduse korral lüngad ja asendades ? vajaduse korral *h-ga!*

Matkalaul.

(Paul Rummo)

?ele päike paitab pal—geid,
 lõunatuules len—leb juus.
 Lähme pik—i maanteid valgeid.
 Süda —ell ja laulud suus.

Lähme, reisipaunad kuk—il,
 silmis suvepäikse naer.
 Põllul juba tol—mleb ruk—is,
 juba looma hak—ab kaer.

Nuk—rad leinakase salad
 peegel—uvad järveves.
 Sireli—es vanad talud,
 laste kilk—eid ukse ees.

Matkalaule rõ—msaid, ?elli
 reipalt ?elistamas ?uul.
 Kõrvus kajab karjakelli,
 palgeid paitab päike, tuul.

VI. TÄHENDUSÕPETUS.

Et hästi kõnelda ja kirjutada, peab omama rikkalikku sõnavara ja teadma sõnade täpset tähendust. Vaadelda antud sõnade tähendust järgnevais lauseis!

asendama, asetama, asetsema, asuma

Õpetaja Ojala *asendas* haiget õpetajat sm. Reinu't.

Mööblit toas ümber korraldades *asetati* diivan uude kohta.

Raamatukauplus *asetseb* teatri vastas.

Laskurid *asusid* kohtadele.

esitama, esitlema, esindama

Koosolekul *esitati* ettepanek saata seltsimees Stalinile tervitustelegramm.

Direktor *esitles* meile uut maateaduse õpetajat.

Nõupidamisel *esindas* meie rühma Heino Saar. Õpilaskomiteesse kuulub igast klassist (alates V-st) üks *esindaja*.

205. Harjutus. Tarvitades sõnu *asendama, asetama, asetsema, asuma, esitama, esitlema, esindama*, moodustada neist lauseid!

206. Harjutus. Leida antud sõnadele vastandsõnad (antonüümid), s. o. sõnad, mis on vastupidise tähendusega!

rõõm, viha, argus, sümpaatne, õiglane, blond, algama, kõver, habras, jõuetu, terav, avama, mugav, karistus, sütitama, vaikne, laiendama, hoolas, küps, konarlik, kindel.

Näidis: rõõm — kurbus, viha — armastus ...

207. Harjutus. Leida järgmistele sõnadele teisendsõnu (sünonüüme), s. o. sõnu, mis oma tähenduselt on antud sõnaga sarnased, tähendavad umbes sedasama!

vahe, sangar, tiirlema, värisema, kiikuma, aas, vilgas, maldama, range, üha.

Näidis: vahe — terav ...

208. Harjutus. Leida teisendsõnu järgmistele sõnadele! hunt, karu, rebane, jänes, heinamaa, põld, tekk, uhke, kuremarjad, tikerberid, kelkima, tõrelema.

Näidis: hunt — kriimsilm, susi ...

209. Harjutus. Sõnastada tuntud loomade häälitsusi!

Näidis: Koer haugub, uriseb, ulub, klähvib ....

210. Harjutus. Järjestada järgnevad liikumist väljendavad sõnad nende kiiruse järgi!

jooksma, kõndima, sörkima, komberdama, jalutama, lendama (lennukis), roomama, kihutama, sõitma (hobusega).

211. Harjutus. Leida järgnevaile omadussõnadele sobivad vastandsõnad!

sirge tee, haritud maa, endine komme, värske aedvili, kiiduväärne tegu, tuntud suurus, põline kasutaja, kuiv pinnas, kuiv ilm, kuiv pesu, kuiv hein, seisev vesi, seisev vahipost, seisev masin, toores liha, toores inimene, ilus hoone, rutlik inimene, moodne lennuk, kapitalistlik ühiskond, isevalitsuslik kord.

212. Harjutus. Seada järgnevad sõnad mõttesuguluse järgi rühmadesse!

grupp, hulk, padrik, jõuk, kogu, koondis, parv, riugas, rägastik, rühm, salk, tihnik, trobikond, vemp, vigur, vingerpuss, võsastik.

213. Harjutus. Kirjeldada paati, purjekat, aurikut!

214. **Harjutus.** Kirjeldada sadamat!

215. **Harjutus.** Loetella oma koduümbruses elunevaid linde ning katsuda sõnastada nende hääliitsusi lausetes!

Näidis: Kui varesed pesitsevad, kraaksuvad nad iseäralikult, mis erineb harilikult vaakumisest. Suveõhtul viserdab jõekalda põõsastikes hulk pajulinde.

216. **Harjutus.** Kirjeldada elamut!

217. **Harjutus.** Nimetada kõik tarvilikud tööriistad, mida vajatakse, et põllul kasvavast linast saaks voodilina!

218. **Harjutus.** Asendada antud sõnad rahvusvaheliste sõnadega!

soojamõõtja, maateadus, loomateadus, taimeteadus, kivistatud taimede kogu, päevapiltnik, kahekõne, alammäär, ülemmäär, väeteenistusest kojulaskmine, pisikute hävitus, ajakiri, helgiheitja, köitmata raamatuke, rinne.

Sisukord.

	Lk.
I. Lauseist ja kirjavahemärkidest	3
Laiendamata lihtlause	5
Alus ja öeldis	5
Öeldis	7
Liitöeldis	10
Laiendatud lihtlause	11
Laiendite seos aluse ja öeldisega	13
Täiend	16
Sihilised ja sihitud pöörd sõnad	18
Sihitis	19
Määrus	24
Üte ehk kõnetlussõna	25
Koondlause	28
Koma ühesuguste kõrvuti olevate lauseliikmete puhul	28
Liitlause	30
Rindlause ja põimlause	35
Koma liitlauses	36
Otsene kõne ja jutumärgid	41
II. Häälikuist ja õigekirjast	47
Häälik ja täht	47
Murdelistest ja võõrapärastest vormidest	51
Helilised ja helitud häälikud	52
Erandlik b, d, g helitute häälikute kõrval	54
H sõna algul	57
Häälikute pikkus e. vältus	59
Väldete erandlik kirjutamine	62

	Lk.
Pikk vokaal ja diftong	67
Silbitamine ja poolitamine	72
Silbitamisreeglid	73
Sõnade poolitamine	74
Sõnalühendid	75
Tähtsamad lühendid	76
III. Sõna, selle koosseis ja astmevaheldus	78
Sõna tähenduslikud osad	78
a) Sõna osad ja nende tähendus	78
b) Tuletusliited	79
Tuletusliidete liitmine	79
d) Muutelõpp	82
e) Tunnus	83
g) Tüvi	83
Astmevaheldus	84
IV. Sõnaliigid	90
Käändsõnad	90
Nimisõnad	90
Omadussõnad	92
Suur ja väike algustäht	93
Asesõnad	97
Arvsõnad	98
V. Sõnade muutmise	101
Käänamine	101
Käänamistabel	101
Käänete tähendus	103
Ainsuse omastav põhikäändena	105
Ainsuse sisseütlev	107
Ains. osastav	108
Mitmuse omastav	111
kõne-tubli-tütar käänamine	113
Mitm. omastav põhikäändena	114
Mitm. osastav	116
i-mitmus	120
Õnnelik-vihik käänamine	121
Põhi- ja peakäänded	124
mõte-rukis-liige käänamine	125
Kordamisharjutusi	127

	Lk.
Omadussõnade võrdlemine	128
Kordamisharjutusi	131
Liitarvsõnade käänamine	134
Kordamisharjutusi	137
VI. Tähendusõpetus	143
Harjutusi	143

III, parandatud trükk.

Vastutav toimetaja A. Selmet.

Ladumisele antud 9. IV 1949. Trükkimisele antud 17. V 1949. Trükiarv 19 000. Paber 56 × 79, ¹/₁₆. Trükipoognaid 9,25. Trükitähti trükipoognas 36 288. Arvutuspoognaid 8,4. MB-00950. Tellimise nr. 1002.

Trükikoda „Hans Heidemann“, Tartu, Vallikraavi 4.

На эстонском языке.

К. Праакли. Учебник эстонского языка для V класса.

Trükivigade õiendus.

	On trükitud:	Peab olema:
Lk. 48, ülalt 3. rida	e	c
„ 125, „ 16. „	õnnelikkusse	õnnelikusse

Vead on tekkinud keelise korrektori süü läbi.

Rbl. 3.10

A-17880

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00483554 4

627

197027